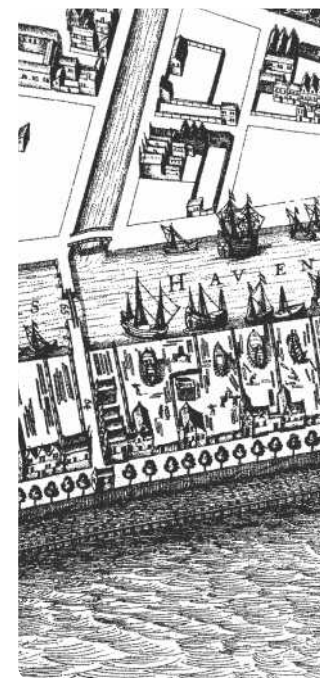
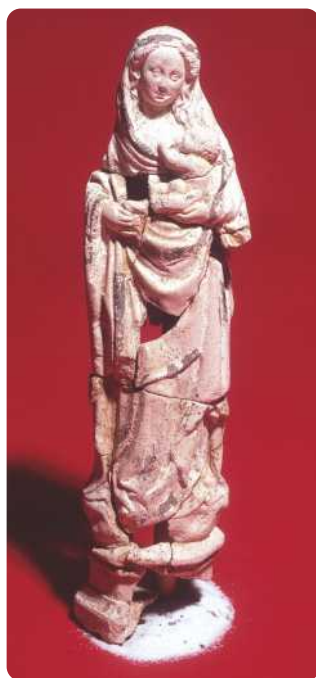

Archeologische Kroniek Zuid-Holland

49^e jaargang | 2018

De belangrijkste opgravingen en vondsten uit 2017

De Archeologische Kroniek jaargang 2018 is een uitgave van
Erfgoedhuis Zuid-Holland
www.erfgoedhuis-zh.nl
www.archeologievanzuidholland.nl

Redactie en eindredactie:
TGV teksten & presentatie, Leiden

Vormgeving:
Bannink Publiciteit, Leimuiden

ERFgoedHUIS
ZUID • HOLLAND

provincie **HOLLAND**
ZUID

VOORWOORD

Rijkdom aan archeologie in Zuid-Holland

...te midden van de bewoningssporen is een Laat Romeins crematiegraf gevonden. Onderin de ca. 60 cm diepe kuil is een bronzen schaal gevonden, versierd met een vogelkop. In deze schaal waren crematieresten bijgezet, samen met twee kammen van gewei en een glazen voorwerp. Het glas is tijdens de crematie echter versmolten geraakt, waardoor niet bekend is wat voor voorwerp dit geweest is.

Dit citaat over een bijzondere vondst in Rijnsburg Trappenburg – je leest er meer over op pagina 52 – brengt voor mij persoonlijk archeologie heel dichtbij. Het roept allerlei vragen op over wat zich hier heeft afgespeeld in de 3de of 4de eeuw na Christus. Waarom een schaal versierd met een vogelkop, had dit een symbolische betekenis? En wat zal het glazen voorwerp zijn geweest? Ging het om een belangrijk persoon? Vragen waarop de antwoorden vaak lastig te vinden zijn, maar die de beoefening van het vak archeologie des te interessanter maken.

Ook elders in de provincie Zuid-Holland zijn in 2017 interessante vondsten gedaan. Zo is in Gouda het onderzoek voortgezet naar de oude begraafplaats rond de Sint Jan, waarbij veel graven van kinderen werden ontdekt. Bij de opgraving van de begraafplaats rond de Grote Kerk in Den Haag zijn meerdere personen gevonden met een hoofdkrans van buxus en rozemarijn.

Archeologie leert ons niet alleen wie onze voorouders waren, maar ook hoe zij het ons omringende landschap door de eeuwen heen hebben vormgegeven. De opgraving bij de Harnaspolder in Delft bijvoorbeeld, biedt inzicht in de herontginning na de overstromingen in het tweede kwart van de 12de eeuw en de maatregelen die werden genomen om de waterhuishouding in Delfland te kunnen regelen.

Door de opgravingen en de inzichten die hieruit voortkomen vast te leggen in woord en beeld, komt het verleden tot leven. Deze nieuwe editie van de Archeologische Kroniek Zuid-Holland is het resultaat van samenwerking. Graag spreek ik een hartelijk woord van dank uit aan iedereen die heeft meegewerkt aan de totstandkoming van dit belangrijke overzichtswerk: archeologen, wetenschappers en natuurlijk ook de vele archeologische vrijwilligers. Ook gaat mijn dank uit naar de gemeenten die zich vaak belangeloos inzetten om archeologische ontdekkingen veilig te stellen.

Judith Tegelaers
Directeur Erfgoedhuis Zuid-Holland

INHOUD (klik op een hoofdstuk)

Alphen aan den Rijn Goudse Rijpad	5	Leiden De Hofmolen	22	Zilveren vingerhoed uit Brielle	39
Alphen aan den Rijn Lage Zijde en Aargebouw	5	Leiden RijnlandRoute	24	Midden-Delfland Harnaschpolder	39
Alphen aan den Rijn Plangebied De Hoorn	6	Leiden Sumatrastraat	24	Een bronzen dolk van het strand te Scheveningen	42
Alphen aan den Rijn Raadhuisstraat 185-193	6	Leiden Vestestraat/Herengracht	25	Wandelen door middeleeuws Rotterdam	42
Alphen aan den Rijn Rode Dorp	7	Nissewaard-Heenvliet Vissersdijk	25	Tentoonstelling Cold Cases in Rotterdam	43
Delft Asvest 20 en 28a	8	Noordwijk Duineveld	26	Driekoningen en Maria in Vlaardingen	44
Delft Coenderstraat	8	Noordwijk Offem-Zuid	27	Den Haag Rotterdamsebaan	46
Delft Nieuw Delft Veld 1	9	Rotterdam Boompjes	28	Rotterdam Maasvlakte 2	47
Delft Nieuw Delft Veld 8	9	Rotterdam Eilanden van IJsselmonde	30	Ondergrondse afvalcontainers in het historische centrum van Schoonhoven	48
Den Haag Binckhorstlaan	10	Rotterdam Overschiese Kleiweg	31	Veldverkenning in polderpark Cronesteijn in Leiden	49
Den Haag Kerkplein	12	Rotterdam - Maasvlakte 2 Prinses Amaliahaven	33	Rotterdam Hoogvlietstraat	49
Den Haag Steynhof	14	Vlaardingen Hoogstraat 204-208	34	De Hoorn Onderzoek Limesweg bij dijkje Maximabrug	51
Gouda Sint Janskerk	16	Westland - Monster Havenstraat	36	Bijzonder crematiegraf in Rijnsburg	52
Katwijk Rijnsoever Noord fase 3B	19	Westland - Naaldwijk Wilhelminaplein	36	Wassenaar Een gezicht uit de Bronstijd	56
Leiden Bioscience park	19	Westland - Wateringen Oranjewijk	37	Den Haag Virtueel museum	57
Leiden Garenmarkt	20			Literatuur	58
				Zuid-Holland kaart met alle locaties van de kroniek	61

Alphen aan den Rijn | Goudse Rijpad

In opdracht van de gemeente Alphen aan den Rijn heeft RAAP in december 2016 en januari 2017 een archeologisch onderzoek uitgevoerd in het plangebied limesweg-Woonwagencentrum Goudse Rijpad in Alphen aan den Rijn.

Tijdens het booronderzoek zijn zoals verwacht resten van de limesweg gevonden. Op basis van de concentratie en verspreiding van grind kan in het zuidwesten en het midden van het plangebied een zone worden afgebakend, waarbinnen de limesweg aanwezig zal zijn.

In de zone ten zuiden van de limesweg bestaat een hoge verwachting voor de aanwezigheid van nederzettingen-

De ligging van het plangebied (zwart), de omliggende ARCHIS3-waarnemingen (rood) en de ligging van de limesweg geprojecteerd op de Limeskaart van Zuid-Holland. (Kaart: RAAP)

sporen uit de IJzertijd/ Romeinse Tijd.

Een preciezere oriëntatie van de limesweg dan globaal oost-west laten de boorgegevens niet toe.

RAAP, Karin Wink

Alphen aan den Rijn | Lage Zijde en Aargebouw

In opdracht van de gemeente Alphen aan den Rijn heeft

De ligging van het plangebied (binnen het rode kader) op de kaart van 1615.

archeologisch onderzoeksbureau IDDS in april 2017 een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd in het plangebied Lage Zijde en Aargebouw in Alphen aan den Rijn.

Op de zuidoever van de Kromme Aar lagen de resten van een gebouw uit de 17de eeuw en een gebouw uit de 18de/19de eeuw met een opvallende fundering van dakpannen. Bij dit jongste gebouw stond ook een houten bijgebouw. Vermoedelijk is hier ook nog sprake van een

Blik op de Kromme Aar omstreeks 1900 in oostelijke richting. De brug ligt op de plaats van de huidige straat De Vest. Het plangebied ligt rechts op de achtergrond

(bron: privécollectie mevr. R. Vitters).

Detail van de dakpanfundering en de vloer. (Foto: IDDS)

oudere bebouwingfase, waarvan enkele muurrestanten en greppels zijn gevonden. Op basis van de resultaten is geadviseerd om vervolgonderzoek te doen in de vorm van een opgraving van de zone langs de zuidelijke oever van de Kromme Aar, zodat de diepergelegen resten nader onderzocht kunnen worden.

Opvallend is een muurfundering van verticaal geplaatste dakpannen. Het is niet ongebruikelijk dat dakpannen in funderingen werden hergebruikt, maar deze toepassing was vooraansnog onbekend. Mogelijk was de achterliggende reden zuiver economisch, maar wellicht werd er voor deze funderingswijze gekozen als grondverbetering. Over de ouderdom van deze fundering en de restanten van het daarop gemetselde muurwerk kunnen geen harde uitspraken worden gedaan. De dakpannen zouden uit de 17de eeuw kunnen dateren, maar zijn - zoals gezegd - hergebruikt.

Op de dakpanfundering zijn handgevormde bakstenen geplaatst. Deze zien er niet hergebruikt uit en zouden uit de 18de of vroege 19de eeuw kunnen dateren. Het vloervlak van plavuizen sloot direct aan op de rij dakpannen. Mogelijk is hier sprake van een ondervloer. Vermoedelijk was de vloer oorspronkelijk groter, aangezien rondom het kleine vloerveld veel restanten van soortgelijke plavuizen werden gevonden.

IDDS, S. Moerman en A. Wilbers

Alphen aan den Rijn | Plangebied De Hoorn

Bij een inventariserend veldonderzoek in het kader van grondontgraving in het plangebied De Hoorn zijn bij boringen resten van de limesweg gevonden.

Het plangebied ligt vlak bij de zuidoever van de Oude Rijn, dus op of bij de noordgrens van het Romeinse Rijk. Langs die grens – dus langs de rivier – lagen op regelmatige afstand van elkaar forten en daartussen liep de limesweg. Langs deze weg lagen ook wachtposten of wachttorens, evenals nederzettingen en grafvelden.

De limesweg was circa 6 meter breed en bestond in principe uit een simpele baan grind.

Aan een belangrijke verbindingsweg als deze moet regelmatig onderhoud zijn gepleegd, vooral op plaatsen waar de weg de rivierloop volgde. Mogelijk werd de weg pas in de 2de eeuw serieus bedreigd door het water en was de zogenaamde 'dijkweg' daar het antwoord op (Luksen - IJtsma, 2010). Men veronderstelt dat deze weg is aangelegd vlak na de winter van 124/125 na Chr., waarschijnlijk in opdracht van keizer Hadrianus. Afhankelijk van de geologische ondergrond zijn toen verschillende funderingstypen gebruikt. Op locaties waar de ondergrond drassig was, is de weg gefundeerd met een constructie van houten palen en biezenmatten. Op andere locaties bestaat het weglichaam uit een met klei opgeworpen dijkje met

daarop een laag grond. Soms werden er bekistingen voor het dijklichaam gemaakt en plaatselijk zorgden waterdoolaten of lage bruggen ervoor dat de weg tijdens bijzonder hoge waterstanden niet zou verspoelen of zou bezwijken door de druk van het water.

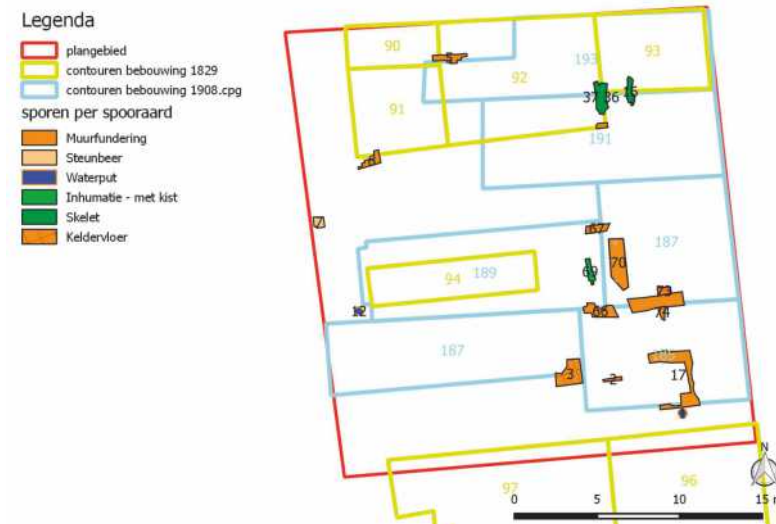
Uit eerder onderzoek is bekend dat de omgeving in de Romeinse Tijd bewoond was. Zo ligt er in de noordwesthoek van de Maatschaplaan een vermoedelijke inheemse-Romeinse vindplaats.

Aanwijzingen voor de limesweg waren al eerder gevonden bij de kruising Hoorn-Leidsche Schouw. Daarom verwachten de onderzoekers dat de limesweg door het hele plangebied loopt. De limesweg kan aan de volgende 'wegindicatoren' herkend worden: grind, fragmenten puin, hout (zowel massief - in de vorm van palen/balken - als in de vorm van houtschilfers, biezen(mat)/riet(mat) en rijshout). Ook kan er sprake zijn van tweetoppigheid in de bodem, klei met zandbimenging. Een dergelijk pakket kan wijzen op een ophoogpakket dat deel uitmaakt van het wegdek. Het voor de weg zo karakteristieke grind komt in alle boringen voor. In veel boringen gaat het om grind in verstoorde context waar het samen met materiaal uit de Nieuwe Tijd voorkomt. In enkele boringen is zeer veel grind in een zandig kleipakket gevonden dat wordt geïnterpreteerd als oeverpakket. In het oostelijk deel van het plangebied lijkt de limesweg nog redelijk intact aanwezig. Met proefsleuvenonderzoek zou dat nader onderzocht kunnen worden.

RAAP, N. Conradi

Alphen aan den Rijn | Raadhuisstraat 185-193

In november en december 2017 is door IDDS Archeologie een opgraving uitgevoerd aan de Raadhuisstraat 185-193 in Alphen aan den Rijn. De aanleiding voor dit onderzoek was de geplande nieuwbouw op het terrein.

De ligging van bakstenen sporen ten opzichte van de contouren van bekende bebouwing. (Tekening: IDDS)

Er zijn grofweg drie periodes van landgebruik. De jongste periode, vermoedelijk vanaf de 18de eeuw, is de periode dat het plangebied bebouwd was. In de laag daaronder liggen de sporen vanaf de tijd van de ontginning van het gebied met sloten en greppels, tot aan de bewoningsperiode. Deze sporen dateren tussen de 12de en de 18de eeuw. Het diepste niveau dat is onderzocht, werd in de kronkelwaardafzettingen aangelegd. Op dit niveau is geen sprake van bewoning, omdat in die periode de Oude Rijn nog regelmatig overstroomde en meanderde. De afdamming van de Rijn in 1122 na Chr. kenmerkt het einde van deze periode.

In het hele plangebied liggen resten van bewoning uit de Nieuwe Tijd. Het zijn zowel resten van woningen als van bijgebouwen, waarvan slechts enkele fragmentarische muurfunderingen bewaard zijn gebleven. De bebouwing vóór de recente sloop dateert vermoedelijk uit 1908.

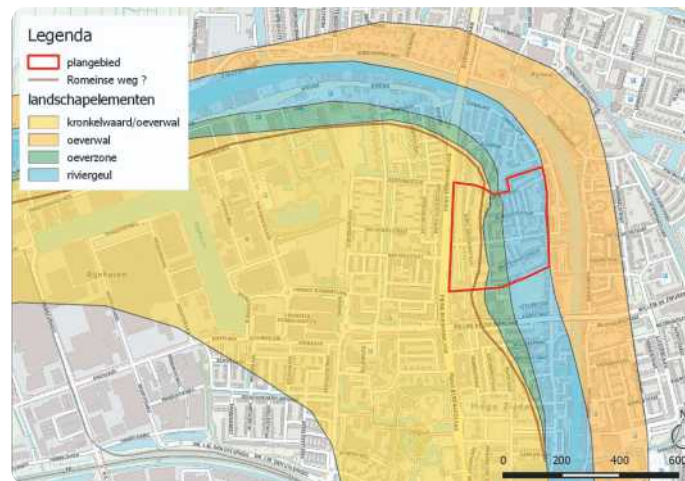
Eén van de complete skeletten. Deze persoon is met het hoofd in het zuiden en de voeten in het noorden, parallel aan de Raadhuisstraat, begraven. (Foto: IDDS)

De locaties van deze gebouwen komen niet overeen met de bebouwing, zoals die staat op de kaart uit 1829. Het meest opvallend is de vondst van menselijke resten onder de bebouwing. In totaal lagen er zes individuen begraven. Vier skeletten zijn volledig bewaard; twee volwassen mannen, een adolescent en een kind. Eén persoon is in de gebruikelijke positie op de rug begraven, maar vermoedelijk zonder kist. Twee skeletten liggen op de buik en half over elkaar heen. Dit is een ongebruikelijke manier om mensen te begraven en duidt mogelijk op haast of opzettelijke onzorgvuldigheid. Op basis van slijtage-sporen in het gebit veroorzaakt door het roken van kleipijp bij één individu, dateren de skeletten vermoedelijk uit de 17de tot 19de eeuw, eerder werd er namelijk geen pijp gerookt. Het vierde individu is een kind van circa tien jaar oud dat in een houten kistje was begraven. Alle skeletten liggen in dezelfde oriëntatie met het hoofd in het zuiden en de voeten naar het noorden, parallel aan de weg. Waarom deze mensen hier op deze manier zijn begraven is op dit moment nog onduidelijk. Nader onderzoek van de menselijke resten in combinatie met een archiefonderzoek zal hier uitsluitsel over moeten geven.

IDDS, A. Koekkelkoren en Y. Meijer

Alphen aan den Rijn | Rode Dorp

In november 2017 heeft IDDS Archeologie een bureau- en booronderzoek uitgevoerd in de wijk het Rode Dorp in Alphen aan den Rijn. Op basis van het bureauonderzoek werden in het plangebied oever- en beddingafzettingen van de Oude Rijn verwacht met mogelijk sporen van de limesweg, die hier volgens de reconstructie van Van Dinter (2013) gelopen moet hebben.

Reconstructie van het Romeinse landschap naar Van Dinter (2013).

Met de resultaten van het booronderzoek kan een iets andere reconstructie gemaakt worden van het Romeinse landschap. Het grootste deel van het plangebied, het oosten, bestond in die tijd waarschijnlijk uit de riviergeul van de Oude Rijn. De oeverzone van die geul lag in het midden van het plangebied en het oosten bestond uit een (dunne/lage) oeverwal op een ondergrond van zeer grof zand en grind. Later is de geul langzaam gemigreerd naar het oosten (door oever-erosie) en is de restgeul die in het plangebied lag langzaam opgevuld met kleilagen.

Vooraf een heuvel van zeer grof zand met veel grind die westelijk van de restgeul is gevonden, is interessant. Deze heuvel vormde een obstakel voor de meanderende Oude Rijn en kan een reden zijn voor de kortstondige stromingsrichting naar het noorden bij Alphen aan den Rijn, voordat de Oude Rijn weer westwaarts stroomt bij Koudekerk aan de Rijn. Hoe en wanneer dit grove zandpakket dan is afgezet, is onbekend en kan op basis van de boringen ook niet worden achterhaald. Waarschijnlijk was het al aanwezig voordat de Oude Rijn ontstond.

Reconstructie van het Romeinse landschap op basis van de boringen. (Kaart: IDDS)

Als we aannemen dat in de Romeinse Tijd de Rijngeul westelijker lag, namelijk op de plek van de restgeul-opvulling, dan moet de Romeinse weg westelijker worden gezocht dan in de reconstructie van Van Dinter (2013). Het is logisch te veronderstellen dat een weg wordt aangelegd op de grens tussen de oeverwal en de oeverzone; juist in deze zone is in verschillende boringen grind gevonden. Grind werd in de Romeinse Tijd gebruikt om het oppervlak

van de weg te verstevigen. Bovendien is, buiten deze boringen op de rand van de geul, nergens grind in de boringen gevonden. Het is dus mogelijk dat de Romeinse weg in het plangebied lag en daarbij de oever van de Oude Rijn volgde. De beide greppels/sloten die in de boringen zijn gevonden, zouden de bermgreppels kunnen zijn van deze weg. Van het wegdek is niets gevonden, maar, aangezien de greppels direct onder de ophooglaag zijn gevonden zou het wegdek tot in de Nieuwe Tijd, hoger en dus aan het maaiveld hebben gelegen en daarom niet bewaard zijn gebleven. Het is opvallend dat in de boringen geen archeologische indicatoren uit de Romeinse Tijd zaten. De vondsten dateren vrijwel allemaal uit de Nieuwe Tijd en daarmee is het waarschijnlijk dat de greppels pas in de Nieuwe Tijd zijn gedempt. Het kunnen dus evengoed greppels zijn uit de Nieuwe Tijd en misschien is het grind dan wel aangevoerd of liep hier een landbouwweg tussen de weilanden.

Om duidelijk te kunnen vaststellen of er onder het Rode Dorp een Romeinse weg lag, of toch iets anders, zal een gravend onderzoek noodzakelijk zijn.

IDDS, S. Moerman en A. Wilbers

Delft | Asvest 20 en 28a

Bij het graafwerk voor de bouw van twee nieuwe woningen aan de Asvest konden kleine onderzoeken worden gedaan. De huidige straat ligt door een grootschalige herinrichting van het gebied in de zestiger jaren van de 20ste eeuw op de plaats van de oorspronkelijke huizen. De onderzochte percelen lagen toen op het binnenterrein tussen de Asvest en het Achterom. Desalniettemin blijkt dit binnenterrein in de 17de en 18de eeuw grotendeels bebouwd te zijn geweest. Op het perceel Asvest 20 werden de muren van ten minste twee generaties gebouwen gevonden. Een waterkelder was in de 18de eeuw gebruikt als afvalput.

Twee Delftsblauwe bordjes uit de afvalput op perceel Asvest 20. (Foto: Archeologie Delft)

Duidelijk is dat het om het huishoudelijk afval van een hele familie gaat; met de pijpen, naaispullen, drankglazen, theekopjes, borden, het speelgoed en zelfs vier melkkiezen van de kinderen.

Verder onderzoek naar deze vondsten zal een goede indruk gaan geven van het leven van een Delftse familie in de 18de eeuw. Het perceel Asvest 28a was in de 17de en 18de eeuw in gebruik bij plateelbakkerij De Romeyn. Bij het onderzoek werden verschillende muren en vloeren van de bedrijfsgebouwen gevonden. Enkele afvalkuilen bevatten halfproducten (biscuit), misbaksels en hulpstukken gebruikt bij de productie van Delftsblauwe en Delftswitte schotels.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Delft | Coenderstraat

In de Coenderstraat is het bestaande riool vervangen door een hemelwaterriool en een vuilwaterriool. Tegelijk met deze vernieuwing is de omgeving heringericht. Het onderzoek van de rioolsleuf sluit aan bij de eerdere onderzoeken die gedaan zijn bij de aanleg van de spoortunnel en het stadskantoor.

In het tracé van het riool is over een lengte van circa 150 meter archeologisch onderzoek gedaan. Hierbij zijn op

De (beer)putten lagen dicht bij elkaar. De jongste sporen dateren uit de 17de, 18de en 19de eeuw. Het zijn de resten van woonhuizen, een straat, water- en beerputten en plateelbakkersafval. Een groot deel van de sporen sluit aan bij de resten die zijn gevonden bij de opgraving van het stadskantoor. (Foto: Archeologie Delft)

De resten van de straat met woningen.

(Foto: Archeologie Delft)

Voor de bodem van één van de waterputten was een bijzondere ton gebruikt. Deze ton uit 1850 heeft op de bodem een brandmerk waaruit blijkt dat deze uit New York komt en *pearl ash* bevatte. Deze *pearl ash*

of kaliumcarbonaat (K_2CO_3) werd gebruikt bij de productie van glas, maar ook als rijsmiddel voor deeg. Het brandmerk is uitgegeven door de keurmeesters Cassidy en Palmer om aan te geven dat het een **eersteklas product** was. (Foto: Archeologie Delft)

twee verschillende niveaus archeologische resten gevonden. In het oudste niveau zat onder andere aardewerk uit de 15de en 16de eeuw. De sporen die zijn gevonden in het tweede vlak bestaan uit onder andere (mest)kuilen, greppels en beerputten. Mogelijk zijn er ook leerlooiers actief geweest. De hoge concentratie van putten in met name het middendeel van de rioolsleuf zijn hier een aanwijzing voor. Het zijn dan geen beerputten, maar leerlooiersputten waar beer in werd gebruikt. Hier zal nog nader onderzoek naar worden gedaan. Bij het onderzoek bij het stadskantoor zijn ook aanwijzingen gevonden voor leerproductie en/of bewerking.

Archeologie Delft, Bas Penning

Delft | Nieuw Delft Veld 1

Aan de noordkant van het nieuwe Delftse stadskantoor ligt een braakliggend terrein waar op korte termijn het nieuwbouwproject 'House of Delft' zal worden gestart. De verwachtingen voor dit perceel waren hoog, omdat dit proefsleuvenonderzoek aansluit bij de onderzoeken die

Resten van de funderingen en vloeren uit de 18de/19de eeuw. (Foto: Archeologie Delft)

gedaan zijn bij de aanleg van de spoortunnel en het stadskantoor. Tegelijk met dit onderzoek werd er ook onderzoek gedaan in de aangrenzende Coenderstraat. Tijdens het onderzoek bleek al snel dat de hoge verwachting terecht was, aangezien er archeologische resten uit drie verschillende perioden zijn gevonden.

Het eerste spoor en de draaiplaat.

(Foto: Archeologie Delft)

De oudste sporen dateren uit de 15de en 16de eeuw en bestaan uit de resten van stenen funderingen en houten palen van huizen. De inhoud van de kuilen wijst erop dat er op de erven ambachtelijke of industriële werkzaamheden hebben plaatsgevonden.

Op een hoger niveau lagen iets jongere resten, namelijk de funderingen en vloeren van huizen die in de 18de en 19de eeuw aan het pleintje tegenover het bolwerk stonden. Door diverse verstoringen is alleen de achterkant van de fundering en de vloeren bewaard gebleven. Van de voorkant en tuinen rest niets meer.

De resten uit de jongste periode zijn van het eerste spoor dat door Delft gelopen heeft. Het eerste station van Delft heeft gestaan op de grens van het bolwerk en de Houttuinen. Van het station zelf is tijdens het proefsleuvenonderzoek niets gevonden, wel zijn resten van de perrons en een draaischijf gevonden. Met behulp van de draaischijf konden locomotieven en wagons worden gekeerd of op een zijspoor worden gezet, om vervolgens te worden voorzien van kolen, water of geladen met goederen. Naar verwachting zal het terrein in de loop van 2018 volledig worden opgegraven. Het complete rapport van het proefsleuvenonderzoek is te downloaden via www.archeologie-delft.nl.

Archeologie Delft, Bas Penning

Delft | Nieuw Delft Veld 8

In oktober 2017 is er langs de Nijverheidsstraat in het kader van de gebiedsontwikkeling Spoorzone Delft op kleine schaal opgegraven. Uit vooronderzoek was gebleken dat hier sprake was van een intacte stenen fundering van een gebouwtje met een waterput. Tijdens de opgraving is de fundering van dit gebouw en het direct omliggende gebied volledig vrijgelegd en onderzocht. De fundering hoort bij een klein rechthoekig vertrek uit het einde van de

Overzichtsfoto van de funderingen langs de beschoeiingen van de sloot die achter het gebouwtje lag. Rechts het vertrek met spaarboogconstructie en links de latrine en de waterput. De foto is genomen op de open dag op 14 oktober 2017. (Foto: Archeologie Delft)

17de en/of begin van de 18de eeuw, 2,5 x 1 m groot, waarvan het opgaand muurwerk tot op het toenmalige maaiveld is afgebroken, maar de funderingen tot bijna 1 m onder het maaiveld bewaard zijn gebleven. Het is opmerkelijk dat voor de lange noordzijde gebruik is gemaakt van een vakkundig uitgevoerde spaarboogconstructie. Onder de hoeken en zijden van de fundering zijn houten funderingsplanken en -balken gevonden. De zuidelijke zijde loopt in oostelijke richting verder door en meet in totaal 5,5 m. In de oostelijke hoek was een stenen, bijna vierkante bak gemaakt, die dienst deed als latrine. Een deel van de noordwesthoek van de latrine is weggebroken om ruimte

te maken voor de stenen mantel van een waterput. Onder de stenen mantel van de waterput lag aan de basis nog een houten ton. De ton had zich gevuld met zand, waardoor de put in onbruik is geraakt. Bovenop het zandpakket werden meerdere voorwerpen gevonden die bij het in onbruik raken van de put erin zijn gegooid. Deze vondsten geven een einddatering van het gebruik van de put in de eerste helft van de 18de eeuw. Langs de sloot achter het gebouw zijn enkele dikke houten palen gevonden, die met een houten constructie in verband gebracht zouden kunnen worden.

Het gebouwtje bevindt zich langs de zuidzijde van een sloot die ter hoogte van de westhoek

De stenen mantel van de waterput, waaronder nog een houten ton is gevonden (die niet zichtbaar is op de foto).

(Foto:Archeologie Delft)

een haakse bocht maakt naar het noorden. Daarmee ligt het gebouwtje in de oksel van de sloot en stond met de lange zijde letterlijk in het water. Zowel ten westen als ten oosten van het gebouwtje is de sloot beschoeid met planken die tussen houten palen zijn geplaatst. De sloot was ook de plek waarin de latrine werd gelegegd. Hiervoor stond het stortgat rechtstreeks met de sloot in verbinding. Het gat was afgesloten met een door palen gefixeerde plank. Dat op deze plek in de 18de eeuw een gebouw heeft gestaan, weten we ook uit historisch kaartmateriaal. Op de kaart van Cruquius uit 1712 staat hier langs de noordelijke bermsloot van de Crommelinlaan een gebouw afgebeeld dat op latere kaarten is verdwenen. Het gebouw maakt deel uit van een ommuurd blok waarbinnen boomgaarden en tuinen staan afgebeeld. Langs de lange zijden staan enkele gebouwtjes afgebeeld die we wellicht als tuinhuisen moeten interpreteren. Vanwege de aanwezigheid van de latrine en de waterput lijkt sprake van permanente bewoning. Echter, de omvang van het gebouwtje duidt eerder op tijdelijk gebruik. Mogelijk viel dat samen met seizoensgebonden tuinbouwactiviteiten, zoals de oogst van groenten en fruit en men voor enkele dagen buiten de stad verbleef. Dat hier kersen, pruimen en andere vruchten beschikbaar waren, blijkt uit de grote hoeveelheden pitten van deze vruchten die in de latrine zijn gevonden.

Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

Den Haag | Binckhorstlaan

Ter hoogte van de Binckhorstlaan zijn voorbereidingen getroffen voor de aanleg van de Rotterdamsebaan; een tunnel die de stad Den Haag vanaf de Binckhorstlaan met de A4 verbindt. Omdat de nieuwe verbindingsweg breder is dan de rijbaan van de Binckhorstlaan, werden in dat kader twee glazen paviljoens gesloopt die ter hoogte van het kasteelterrein De Binckhorst stonden. Op historische

kaarten (Cruquius 1712 en Van der Sallem 1638) is te zien dat op die plaats enkele boerderijgebouwen stonden die bij het kasteelcomplex hoorden. Het kasteelterrein en de grond daar direct omheen staat op de Archeologische Monumentenkaart als een terrein van hoge archeologische waarde en wordt op de gemeentelijke Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart aangemerkt als archeologische vindplaats.

De vindplaats ligt op een smalle strandwal die hoort bij het brede complex van de strandwal van Rijswijk-Voorburg-Leidschendam, waarop in theorie bewoning mogelijk is vanaf het moment van ontstaan in het Neolithicum. Om vast te stellen wat er van het boerderijcomplex in de grond behouden is gebleven en wat de begrenzing en archeologische waarde daarvan is, werd op de plaats waar de glazen paviljoens stonden door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag in 2014 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.

Bij dit onderzoek werd ook het prehistorische strandwalniveau onderzocht, waarbij geen sporen van bewoning zijn gevonden. Wel kwamen enkele resten van een bijgebouw van het kasteel of de kasteelboerderij aan het licht en is naar aanleiding daarvan aansluitend op en in het kader van saneringswerkzaamheden een deel van het plangebied opgegraven en een klein deel als begeleiding uitgevoerd. Op basis van het proefsleuvenonderzoek kon worden geconcludeerd dat de begrenzing van de vindplaats en specifiek van het boerderijcomplex niet vastgesteld kon worden, omdat de mogelijke restanten van het hoofgebouw oostelijker - onder de rijbaan van de Binckhorstlaan - zouden kunnen liggen.

In dit deel van het plangebied is door de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag begin 2017 een opgraving uitgevoerd. Daarbij zijn resten (funderingen, poeren en riolen) van gebouwen die op het boerderijterf

Resten van gierputten met houten bodem uit de late 18de – vroege 19de eeuw. (Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

stonden, gevonden. Of deze sporen daadwerkelijk bij het hoofgebouw van de boerderij hoorden, is op dit moment niet te zeggen. Direct ten oosten hiervan lag een sloot met houten beschoeiing van palen en planken. Zowel de sloot als de meeste overige sporen dateren op basis van het baksteen en (ander) vondstmateriaal in de late 18de/19de eeuw.

Groot was de verrassing toen op het onderzoeksterrein ook een circa 7,5 m brede gracht werd gevonden, die over een

Sloot met houten beschoeiingen uit de late 18de – vroege 19de eeuw. (Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

Coupe door de gracht (late 14de – 17de eeuw) gezien vanuit het westen. Aan beide oeverkanten zijn bij de staande sjalons de puntig afgestoken en gestapelde donkere veenplaggen in het lichte zand duidelijk te zien.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

lengte van bijna 40 m in kaart gebracht kon worden. Opvallend is de oeverconstructie van de gracht. De zijkanalen bestaan uit puntig afgestoken, gestapelde veenplaggen. De plaggen dienden als versterking van de zijkanalen van de gracht en hielden daarbij het afkalven van het zand zoveel mogelijk tegen. De gracht wordt op basis van het vondstmateriaal voorlopig gedateerd vanaf de late 14de tot in de 17de eeuw. Naast aardewerk kwamen ook relatief veel kloostermoppen uit de grachtvulling, evenals een houten klomp uit de 15de eeuw.

Houten klomp uit de grachtvulling. Datering 15de eeuw. (Foto: afdeling

archeologie, gemeente Den Haag)

In het westen buigt de gracht af in zuidelijke richting en volgt daar (vermoedelijk) het kasteelterrein. Omdat de gracht in oostelijke richting buiten het oorspronkelijke opgravingsterrein en binnen het werkterrein voor de aanleg van de tunnel doorliep, werden in het najaar van 2017 bij het afgraven van de grond archeologische waarnemingen gedaan om het verdere verloop van de gracht vast te kunnen stellen. Bij dit onderzoek bleek dat de gracht - in tegenstelling tot de westzijde waar deze in zuidelijke richting afbuigt - in oostelijke richting rechtdoor loopt. Bij de begeleidingen is een waterput met een compleet houten wagenwiel gevonden. Het wiel was in de putconstructie

Houten wagenwiel hergebruikt in de fundering van een bakstenen waterput.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

hergebruikt en diende als fundering voor de bakstenen putmantel. Dat het wagenwiel nagenoeg intact is, is vrij bijzonder omdat bij vergelijkbare vondstomstandigheden vaak alleen de velg van het wiel aanwezig is en de spaken en de naaf ontbreken. Hoe oud het wiel precies is, staat nog niet vast, maar het is in ieder geval ouder dan de waterput, die voorlopig in de late 17de of de vroege 18de eeuw gedateerd wordt.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie,
Anđelko Pavlović*

Den Haag | Kerkplein

Vanaf 6 juni tot en met 24 juli 2017 heeft de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag onder grote belangstelling van publiek en pers op het Kerkplein rondom de Grote of St. Jacobskerk in het centrum van Den Haag een opgraving uitgevoerd.

De locatie van de opgravingsputten (grijs) rondom de Grote Kerk met de belangrijkste sporen (kleur) op een uitsnede van de topografische kaart.

(Kaart: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

De opgraving en begeleidingen vonden plaats in het kader van de herinrichting van het Kerkplein, waarbij tramrails vervangen en verlegd zijn, de straatverharding is vernieuwd, enkele bestaande bomen zijn gerooid en/of verplant en een aantal nieuwe is geplant. De opgravingsputten lagen rondom de Grote Kerk ter hoogte van de te verleggen tramrails en de boomgaten.

Het plangebied ligt op een smalle strandwal die deel uitmaakt van het brede complex van de strandwal van Rijswijk-Voorburg-Leidschendam en waarop het centrum

van Den Haag tot ontwikkeling is gekomen. Op deze strandwal (Laag van Voorburg) is in theorie bewoning mogelijk vanaf het moment van ontstaan in het Neolithicum. Vanaf de 13de eeuw maakt het plangebied deel uit van de stedelijke ontwikkeling waar rond de Grote Kerk en het grafelijk hof het dorp Die Haghe is ontstaan en is uitgegroeid tot de stad Den Haag. De Grote Kerk werd in de 14de en de 15de eeuw in fasen gebouwd en al vanaf vermoedelijk de 13de eeuw ontstond rondom de kerk een begraafplaats. Dit kerkhof bleef in gebruik tot 1681, waarna het gebied rondom de Grote Kerk grotendeels als openbare ruimte (plein) in gebruik is genomen. Omdat het archeologisch onderzoek op verschillende locaties van het Kerkplein en rondom de Grote Kerk heeft

Een van de diepstgelegen graven, een kindergraf, op het duinzand vlakbij de noordwest gevel van de Grote Kerk. De vlekkerige contouren van de grafkuil en de smalle donkerbruine lijnen van de vergane grafkist zijn duidelijk te zien. (Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

plaatsgevonden, is daardoor in combinatie met eerder uitgevoerd archeologisch onderzoek, een completer beeld ontstaan van de ontwikkeling, indeling, omvang en datering van het kerkhof en de inrichting van het Kerkplein. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn (resten van) 243 graven onderzocht (in samenwerking met fysisch-anthropoloog B. Veselka van de Stichting Leids Archeospecialistisch

hier sprake is van verwantschap. Bij een aantal graven zijn ter hoogte van het hoofd stukjes metaal (koper/brons) en organische resten gevonden. Het blijkt te gaan om blaadjes van buxus en rozemarijn, die in combinatie met het metaal wijzen op een grafkrans.

Uit het onderzoek is verder gebleken dat aan de westzijde van de Grote Kerk geen begravingen liggen wat vermoedelijk verband houdt met het feit dat de oor-

De aanleg van riolen in de 18de en de 19de eeuw heeft het kerkhof aan de noordoostzijde diep verstoord. Tussen de rioolgoten ligt een rij graven met de (vage) contouren van de grafkisten. Ter hoogte van de jalons ligt een graf van een volwassene met een kind.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

Bureau) en werd daarbij ook talrijk vergraven menselijke botmateriaal geruimd en in een later stadium op een ander kerkhof (in een knekelkuil) herbegraven. Vanwege de relatief hoge ligging van het terrein ten opzichte van het grondwater niveau was in de zandige bodem geen hout van de grafkisten bewaard gebleven. In sommige gevallen waren in het zand nog de trapeziumvormige contouren van de vergane kisten te zien als donkerbruine lijnen met hier en daar roestklompen; de overgebleven resten van de spijkers waarmee de kisten in elkaar waren gezet.

Het was opvallend dat de graven/skeletten op een aantal plekken dicht op elkaar lagen, wat mogelijk impliceert dat de grafkisten op elkaar werden gestapeld. Deze zijn na verloop van tijd ingeklapt, waardoor de skeletten op elkaar terecht kwamen. Ook zijn er graven van volwassenen met kinderen gevonden. Fysisch-antropologisch onderzoek in combinatie met DNA-onderzoek zal moeten uitwijzen of

Coupe door een afvalkuil aan de zuidwest zijde van de Grote Kerk. Naast botten en visgraten zat in de kuil ook een relatief grote hoeveelheid gebruiks aardewerk. Daarnaast kwamen uit de kuilvulling ook een versierde riemtong (de riemtong diende ervoor om het riemeinde in vorm te

houden waardoor het gemakkelijk door de gesp of koppelpassant gehaald kon worden) van brons en een ronde gesp.

(Foto's: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

IJzertijd niveaus vlakbij de noordwest gevel van de Grote Kerk met de diepste begravingen (rechtsonder en onder het plastic).

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

spronkelijke toegang tot de kerk aan de torenzijde in het westen lag. Hier zijn wel afvallagen en een afvalkuil met afgedankt gebruiks aardewerk en ander huishoudelijk materiaal uit de late 14de en de 15de eeuw gevonden. De oudste bewoningssporen werden aan de noordwestzijde van de Grote Kerk onder het kerkhof gevonden en dateren uit de IJzertijd. Het zijn twee bodems (akkers) van grijs zand gescheiden door een circa 0,40 m dik pakket geelbruin stuifzand.

Uit beide bodems kwam een kleine hoeveelheid handgevoormd aardewerk waarvan enkele scherven versierd zijn. In het onderste pakket zijn vage eergetouwkrassen gevonden.

In het meest noordwestelijke deel van het Kerkplein werden funderingen en een beerput uit de 15de eeuw

Overzicht van de sporen in het noordwestelijke deel van het Kerkplein. In het midden en linksboven de ronde contour van een beerput en enkele funderingen uit de 15de eeuw. De beerput wordt oversneden door een (incompleet) skelet uit een latere periode. Ter hoogte van de jalons en het fotobord dagzoomt het duinzand.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

gevonden die, zoals uit het onderzoek is gebleken, op een gegeven moment gesloopt zijn, waarna er op die plek begraven is. Daarnaast zijn er ook funderingsresten gevonden die mogelijk gekoppeld kunnen worden aan de kerkhofmuring uit de 16de en de 17de eeuw, zoals deze op enkele stadsplattegronden staat aangegeven. Het archeologisch onderzoek heeft verder sporen opgeleverd van ná 1681 (de sluitdatum van het kerkhof), zoals waterkelders en riolen uit de 17de-19de eeuw en funderingen van 19de-eeuwse armenhuisjes, die rondom de Grote Kerk hebben gestaan tot in de jaren dertig van de 20ste eeuw.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie, Anđelko Pavlović met dank aan C. Vermeeren (BIAX)

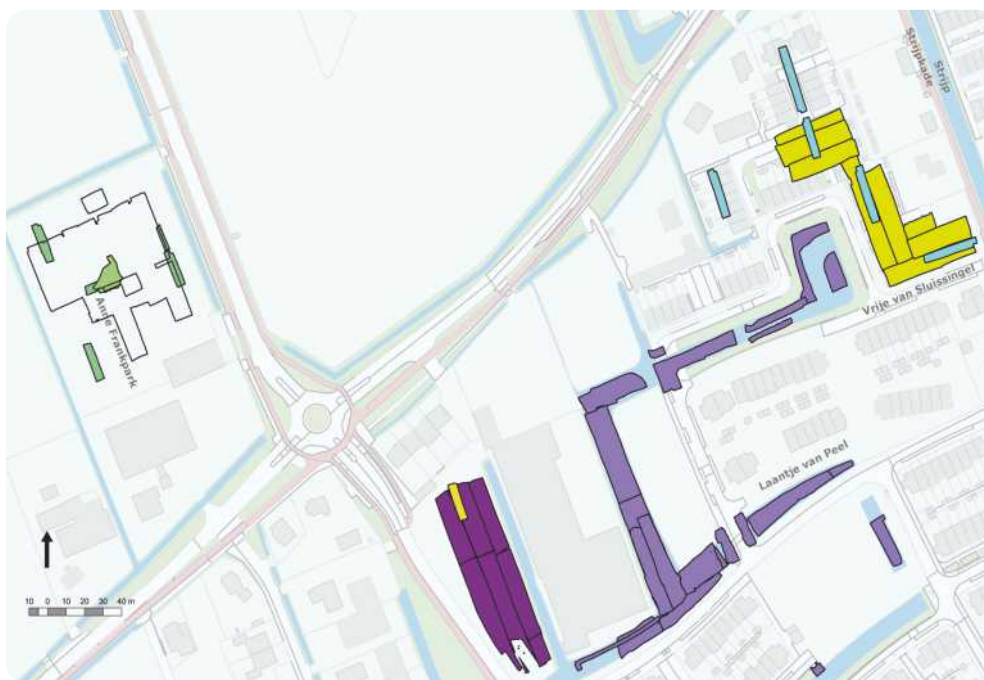
Den Haag | Steynhof

In het najaar van 2017 werd er opnieuw een opgraving uitgevoerd op een neolithische vindplaats in Den Haag. Ditmaal was het de Steynhof, ook wel Anne Frankpark geheten, waar het onderzoek plaatsvond. De locatie ligt aan de Leyweg, op een steenworp afstand van de vindplaats Wateringse Binnentuinen. Landschappelijk gezien ligt deze vindplaats verder westelijk op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten. Het uitgangspunt was daarom dat de vind-

plaats Steynhof een voortzetting van de nederzetting Wateringse Binnentuinen zou kunnen zijn. De verwachting dat hiervan veel bewaard zou zijn gebleven, was laag, gezien de recente verstoringen.

Al in de eerste week in september bleek dat de vindplaats Steynhof veel beter bewaard was gebleven dan aanvankelijk werd aangenomen. Uiteindelijk is, verdeeld over meerdere vlakken, ruim 5800 m² onderzocht. Daarbij is de vondstlaag - zoals gebruikelijk - minutieus opgegraven. Vondstconcentraties werden per kwadrant van een vierkante meter verzameld, en in de minder vondstrijke delen werden de vondsten per stuk ingemeten. Zodoende is

over de gehele vindplaats een verspreiding van de vondsten gedocumenteerd, die bij de analyse en uitwerking een cruciale rol zal spelen. De uitwerking zal in de loop van 2018 starten. Gelegen op een oud duin is, op de absolute top na, de neolithische vindplaats Steynhof goed bewaard gebleven. Van de vindplaats zijn de noordwestelijke, zuidwestelijke en zuidoostelijke grenzen bepaald. Alleen de noordoostelijke grens is niet duidelijk geworden, al mag op grond van recent onderzoek langs de Leyweg worden aangenomen dat die grens ergens ter hoogte van de genoemde

Steynhof (opgravingscontour in zwart, plus proefsleuven en begeleiding) ten opzichte van de Wateringse Binnentuinen (verschillende projecten in lila, geel en blauw).

(Kaart: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

weg ligt. Daarmee is de vindplaats niet veel groter dan het onderzoeks- of zelfs het plangebied. De top van de vindplaats is - zoals gezegd - niet goed bewaard gebleven. Enerzijds zijn er aanwijzingen dat de top van het duin

De vondstlaag wordt per kwadrant opgegraven.

(Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

verweerd is. Anderzijds zijn de delen die niet verstoven zijn, slecht geconserveerd als gevolg van ontkleurings. Naast de contouren van de vindplaats zijn ook de contouren van het duin waarop deze ligt duidelijk geworden, waarbij vooral de noordwestelijke flank is gekarteerd. Deze flank duikt in westelijke richting flink omlaag. Dit deel van de

vindplaats leverde veel vondstmateriaal op, evenals enkele grotere (drenk)kuilen. De zuidoostelijke flank is een stuk minder steil. Waar het duin in noordwestelijke richting overgaat in de strandvlakte, lijkt er in zuidelijke richting eerder sprake te zijn van een laagte in het duin zelf. In zuidwestelijke richting blijft het duin hoogte houden, er is geen sprake van een duidelijke flank. In noordoostelijke richting daarentegen is het duin weggeslagen door een jongere Gantelgeul. Delen van het duin en de vindplaats zijn daarnaast verstoord door recente graafwerkzaamheden. Zowel de sporen als de aard van het vondstmateriaal wijzen erop dat het hier gaat om een nederzetting. Tijdens het veldwerk is zeker één gebouwplattegrond herkend. De structuur kent sterke overeenkomsten met het type Den Haag, zoals dat voor de Wateringse Binnentuinen is gedefinieerd. Verder is er veel nederzettingafval gevonden. De diversiteit, aantallen en wisselende fragmentatie van het vondstmateriaal wijzen op uiteenlopende activiteiten. De meeste vondsten werden verzameld op de noordwestelijke flank, waarbij opviel dat organische resten hoofdzakelijk bot- en kiesfragmenten, voornamelijk lagen in de diepergelegen delen. Uiteraard zullen conserveringsomstandigheden in de humeuze bodem hier een bijdrage aan hebben geleverd, maar het is opmerkelijk dat juist het fijnere vondstmateriaal (kleine fragmenten aardewerk, vuursteen) hoger op het duin werd gevonden. Andere sporen die een indruk geven van de aard van de vindplaats zijn de vele kuilen. In het bijzonder drenk- en waterkuilen, die vooral lagen op de flanken van het duin.

De noordelijke flank van het duin tijdens de aanleg van het opgravingsvlak. Het is duidelijk te zien hoe de kleur van de vondstlaag steeds lichter wordt naarmate de laag hoger op het duin komt te liggen. Ook zichtbaar zijn kuilen en hoefindrukken. (Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

Sommige van deze sporen waren slechts enkele decimeters diep, andere reikten dieper dan een meter. De locatie van de kuilen is niet vreemd. Juist op de flank van het duin zal het grondwater niet diep hebben gestaan. De kuilen voorzagen zowel mens als dier van het nodige drinkwater. Rondom verschillende kuilen werden dan ook indrukken van dierenpotten waargenomen. Het maakt gelijk duidelijk dat de neolithische bewoners van de Steynhof een (kleine) veestapel hielden. Lange banen van pootindrukken en een tredlaag langs de flank van het duin wijzen erop dat de dieren hun weg vonden tussen het duin en de vlakte.

Houten object, mogelijk een zweep of roede, tijdens de vondstverwerking. (Foto: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

De vondst van een volledig bekapte en geschilde tak van jeneverbesstruik, die wellicht gebruikt is als zweep, is ook heel bijzonder.

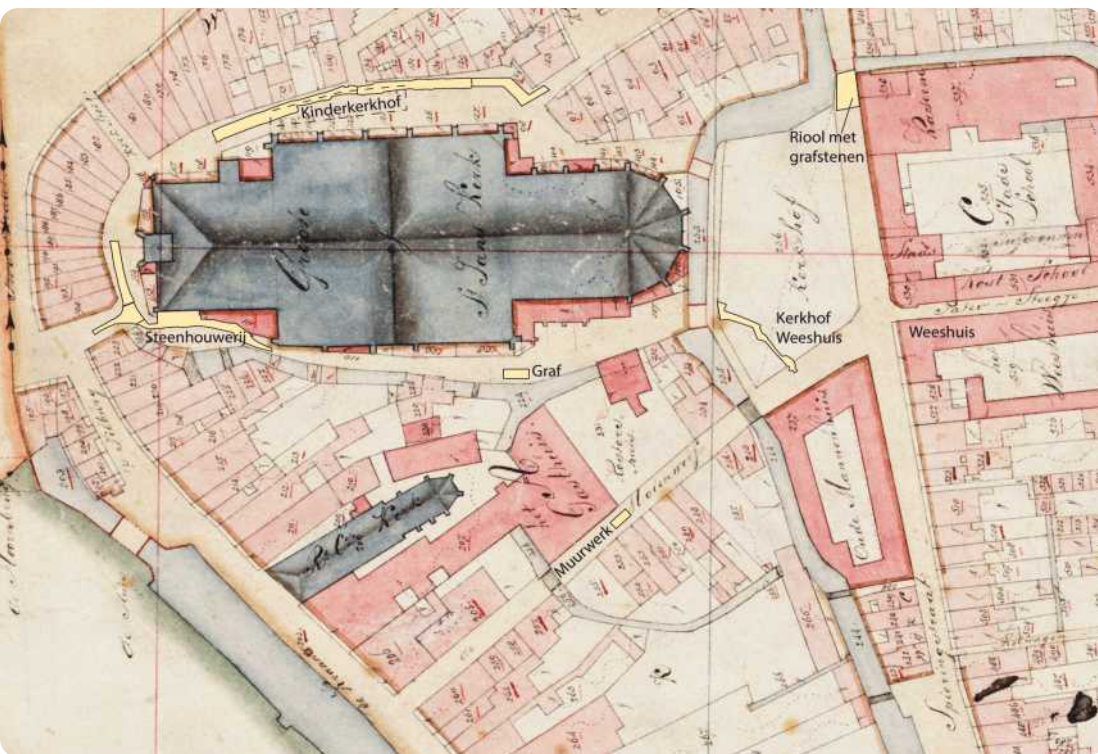
*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie,
Jeroen van Zoolingen*

Gouda | Sint Janskerk

In 2017 is aan de noordzijde van de Sint Janskerk te Gouda een archeologisch onderzoek uitgevoerd naar de begraafplaats rondom de kerk. Deze opgraving is de laatste fase van een in 2016 gestart archeologisch project ten behoeve van de aanleg van een verzameltracé voor riolering, kabels en leidingen rondom de hele kerk. Hierbij werden enkele bijzondere vondsten gedaan, waaronder een gedeelte van een kinderbegraafplaats. De uitwerking is nog niet volledig afgerond, maar dit artikel gaat alvast in op de reeds beschikbare resultaten.

Rondom de Sint Janskerk te Gouda liggen diverse elektriciteitskabels, waterleidingen en gasleidingen, elk in een eigen, afzonderlijk tracé. Deze nutsvoorzieningen moeten

De verschillende onderzoeksgebieden rondom de kerk.

worden vervangen, maar de daarvoor noodzakelijke graafwerkzaamheden zijn minder simpel dan normaal, vanwege de aanwezigheid van de historische begraafplaats rondom de kerk. Het gebied is aangewezen als gemeentelijk archeologisch monument; het uitgangspunt derhalve is dat verstoringen tot een minimum worden beperkt en dat vervanging van kabels en leidingen plaatsvindt in het bestaande tracé. Dat deel van de bodem is immers al eerder verstoord, dus dan hoeven er geen nieuwe archeologische resten weggegraven te worden.

In de praktijk blijkt het in dit geval echter niet mogelijk om bij de vervanging alleen in bestaand tracé te graven. De ruimtes tussen de leidingtracés en de naastgelegen begravingen zijn zo klein dat er ongetwijfeld begravingen verstoord zouden worden. Daarom is in overleg met de NUTS-partijen en de gemeente voor een andere oplossing

gekozen: alle noodzakelijke kabels en leidingen worden in één toekomstbestendig verzameltracé geplaatst, waarin ook ruimte wordt gelaten voor extra kabels in de toekomst. Dat verzameltracé wordt nog steeds zoveel mogelijk aangelegd op de plek waar al een bestaand tracé lag, maar een deel zal nieuw zijn. Op die nieuwe locaties zal vooraf archeologisch onderzoek plaatsvinden, waarna er - als het goed is - zeker de komende honderd jaar geen graafwerk in onverstoorde delen van het grafveld rondom de kerk meer nodig is.

De aanleg van het verzameltracé was in 2016 al gestart met opgravingen en archeologische begeleidingen aan de zuid- en westzijde van de kerk. Hierbij werd onder andere een (vermoedelijk) deel van de begraafplaats van het weeshuis gevonden, direct tegen de zuidmuur van de begraafplaats (zie kroniek 2016: een rondje om de kerk). Ook werden diverse losse graven gevonden, waaronder enkele kinderbegravingen. Het grootste deel van het tracé bleek echter aangelegd te kunnen worden in schone, opgehoogde grond, waardoor de begravingen op een dieper niveau in situ bewaard konden blijven.

Het was de verwachting dat behoud in situ aan de noordzijde van de kerk lastiger zou zijn: op basis van het archeologisch vooronderzoek werden de eerste begravingen al op een diepte van 50 cm onder het maaiveld verwacht. Dit gedeelte van het tracé werd daarom voorafgaand aan de civieltechnische werkzaamheden volledig archeologisch opgegraven. En met succes: in totaal werden in de smalle sleuf, tussen de recente verstoringen in, 67 begravingen gevonden, waarvan de resten in 52 gevallen zijn meegenomen voor fysisch-antropologisch onderzoek. De overige begravingen lagen net buiten de sleuf of op

Plattegrond van de begravingen aan de noordzijde van de kerk.

De op grafstenen gefundeerde muur van de begraafplaats. (Foto: gemeente Gouda)

een dieper niveau en konden daardoor in situ behouden blijven en zijn dus niet verder onderzocht. Behalve de begravingen is ook de fundering van de kerkhofmuur gevonden, die volgens de archieven is aangelegd in 1616. Het gaat om een smalle bakstenen muur, die voor

Eén van de grafstenen, flink gesleten door langdurig gebruik. (Foto: gemeente Gouda)

een deel, over een lengte van zes meter, is gefundeerd op fragmenten van grafstenen. Die grafstenen lijken voor een deel oud en hergebruikt te zijn, maar er zitten ook stenen tussen die op het oog ongebruikt lijken, met hele scherpe, uitgesleten teksten. In die gevallen lijkt het om mislukte stenen te gaan. Zo is er een steen met een gebeitelde tekst, waarvan het jaartal (1549) veel te dicht bij de rand lijkt

Scherpe, ongesleten tekst op één van de grafstenen. (Foto: gemeente Gouda)

te staan. Mogelijk is dat voor de opdrachtgever reden geweest om de steen te weigeren, waarna hij onbruikbaar werd en is hergebruikt als fundering. Veel van de begravingen liggen strak tegen de muur aan, sommige (oudere) begravingen lopen er ook onderdoor.

Eén van de begraven kinderen aan de noordzijde van de kerk. (Foto: gemeente Gouda)

Het kerkhof is rond 1616 dus verkleind ten opzichte van de oorspronkelijke omvang. Dat er begravingen worden gevonden rondom de kerk is natuurlijk niet zo verrassend. Wat wél zeer opvallend is, is dat vrijwel alle onderzochte graven van kinderen bleken te zijn, vaak zelfs zeer jonge kinderen. Slechts bij 6 van de 52 onderzochte begravingen gaat het om volwassenen, de overige 46 zijn kinderen (33) en baby's (13). Zo'n grote hoeveelheid kinderbegravingen bij elkaar is bijzonder. Meestal liggen de kindergraven namelijk verspreid tussen de graven van de volwassenen, zoals ook aan de zuidzijde van de kerk is vastgesteld. Mogelijk is de noordzijde de minst prestigieuze plek van het kerkhof, en daarmee ook de plek waar de meeste armere mensen werden begraven, en dus kinderen. Dat op het opgegraven gedeelte vrijwel alleen kinderen liggen, en geen volwassenen, kan er op wijzen dat dat gedeelte van het kerkhof specifiek was aangewezen als kinderbegraafplaats. Alle opgegraven kinderen, hoe jong ook (zelfs de doodgeborenen) zijn begraven in houten kisten. Dat is opvallend, omdat het hier over het algemeen zal gaan om

Begraven kinderen aan de noordzijde van de kerk. (Foto: gemeente Gouda)

Houten grafkist van één van de kindbegravingen, met recent boorgat. (Foto: gemeente Gouda)

kinderen van arme families. Dat deze families toch geld wilden uitgeven voor een kist, geeft aan dat de kinderen, hoe jong ze ook waren, volwaardig onderdeel van de samenleving waren en niet werden beschouwd als mindere of onvolledige individuen. Ze werden met zorg en liefde begraven, iets wat ook blijkt uit de bijgiften die tijdens het onderzoek zijn gevonden, zoals diverse knikkers, een speelschijfje en een heel klein pijpvaardens beeldje. Daarnaast

Bijzondere bijgift: een pijpvaardens beeldje.

(Foto: gemeente Gouda)

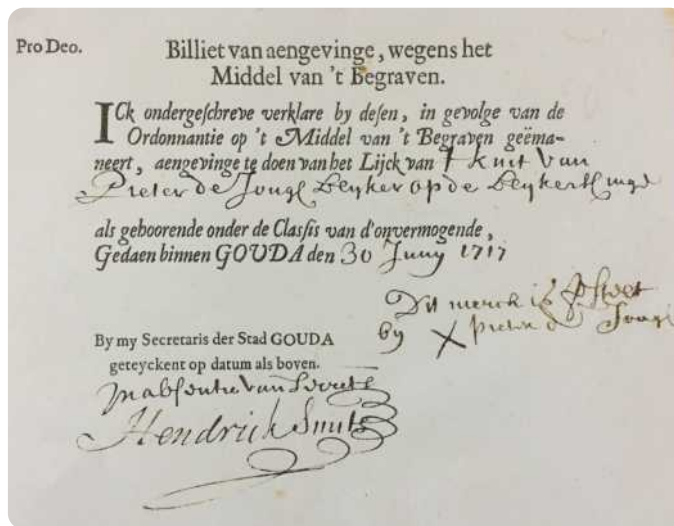
Drie piepkleine blauwe kraaltjes, gevonden in drie babygraven. Waarschijnlijk waren ze onderdeel van een armbandje.

(Foto: gemeente Gouda)

zijn er in drie babygraven kleine blauwe kraaltjes gevonden, die vermoedelijk onderdeel waren van een armbandje dat verder uit organisch materiaal bestond. Allemaal aanwijzingen dat er getreurd werd om deze kinderen, en dat is minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Zo wordt wel gedacht dat de grote kindersterfte in de 17de en 18de eeuw er voor zorgde dat ouders emotioneel afstand hielden van hun kinderen, totdat deze een leeftijd hadden

17de-eeuws begraafbriefje. (Foto: gemeente Gouda)

bereikt waarop de kans op overleven groter was. Dat is op zich geen gekke gedachte: uit onderzoek naar 17de-eeuwse begraafbriefjes blijkt dat families vaak meerdere kinderen per jaar moesten begraven, en soms zelfs meerdere kinderen binnen een week. Het is voorstelbaar dat ouders in dergelijke situaties vanuit zelfbescherming wat meer afstand probeerden te houden. Maar dat zoiets in de praktijk toch lastig is, wijzen de vondsten uit deze opgraving haarfijn uit.

De uitwerking van het totale project 'Rondom de Kerk' is nog in volle gang. Wat betreft de begravingen wordt tijdens die uitwerking specifiek gekeken naar de overeenkomsten en verschillen tussen de begravingen aan de noordzijde, de zuidwestzijde en de begravingen uit de kerk zelf. In theorie zou het verschil in welstand tussen de in de kerk begraven rijken en de buiten de kerk gelegen armeren ook zichtbaar kunnen zijn in het opgegraven botmateriaal. Een eerste indicatie daarvan, in de vorm van een groot aantal kinderen met vitamine D-tekort, zichtbaar in de kromgegroeide botten, is al geconstateerd. Verder onderzoek volgt nog, ook naar de oriëntatie van de begravingen (die buiten de kerk minder strikt lijkt te zijn dan in de kerk) en naar de veronderstelde relatie tussen het Weeshuis en de begravingen die daar in de buurt zijn gevonden.

Kinderskelet. De botten zijn krom door vitamine D-gebrek. (Foto: gemeente Gouda)

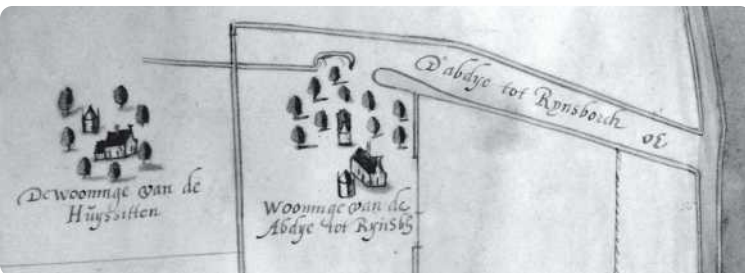

Het eindrapport van het onderzoek zal naar verwachting in de 2de helft van 2018 gereed zijn. De resultaten zullen vervolgens worden verwerkt in een Cold Case tentoonstelling, die eind 2019 in het Museum Gouda te zien zal zijn. Daarmee krijgen de kinderen van Gouda de aandacht die ze verdienen.

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk

Katwijk | Rijnsoever Noord fase 3B

IDDS Archeologie heeft binnen het plangebied Rijnsoever Noord fase 3B in Katwijk in de eerste helft van 2017 een proefsleuvenonderzoek, gevolgd door een archeologische begeleiding, uitgevoerd. Bij het onderzoek zijn resten van een 17de-eeuwse boerderij gevonden. De muurfunderingen in het centrale deel van het onderzoeksgebied komen overeen met de locatie van de 'wooninge van de Huysitten', die staat afgebeeld op een kaart uit 1628.

Detail van een kaart uit 1628 van het gebied Rijnsoever.

(Kaart De Plas 1628 RAL, GA Noordwijk nr 458a)

De boerderij is langere tijd in gebruik geweest, want er zijn ook muurresten uit de 18de en 20ste eeuw waargenomen. De vondsten hebben een datering vanaf 1500 tot 1900 en bestaan uit scherven aardewerk, metaal, glas en dierlijk bot. Het erf van de boerderij is begrensd en ingedeeld door greppels en sloten. Binnen het erf zijn meerdere fasen gevonden, zoals te zien is aan een kelder, waarvan de

Muurfundering met daaronder een waterput die tot een oudere fase uit de 17de eeuw behoort. (Foto: IDDS)

muren en de vloer bewaard zijn gebleven en die deels over een al bestaande waterput is gebouwd. De waterput heeft

De houten goot met rechtsvoor het bijbehorend muurwerk en linksboven de sloot. De foto is richting het noordoosten genomen. (Foto: IDDS)

een datering in de 16de of 17de eeuw en de kelder dateert waarschijnlijk uit de 17de eeuw. Het is goed mogelijk dat deze kelder het laatste restant is van een stenen kamer. Uitbreiding van de zuivelproductie in Noordwijk, die vanaf het derde kwart van de 16de eeuw tot ongeveer halverwege de 17de eeuw plaatsvond, maak-

te het voor de boeren noodzakelijk een goede, koele opslag voor melk en kaas te hebben. De boerderijen werden hierom uitgebouwd met een half-verdiepte kelder en opkamer. Deze uitbreiding van de, dan nog uit hout opgetrokken boerderijen, werden stenen kamers genoemd. De kelder werd gebuikt voor de opslag van melk en de bereiding van de kazen. De kazen werden in de opkamer opgeslagen. Later werd ook het restende deel van de boerderij in steen opgetrokken.

Aan de noordwestzijde van het onderzoeksgebied is een structuur van vijf muurfunderingen gevonden. Bij de muurresten lag ook een houten goot, die erbij hoorde. Deze goot, die nog vrijwel intact was, bestond uit losse vierkante bodemplaten en lange opstaande planken aan

de zijkanten. De muurfunderingen zijn wellicht van een bijgebouw dat voor de productie van kaas heeft gediend waar bij werd afgewaterd door deze goot. De goot sluit aan op een sloot die samenvalt met een erfgrans op het kadastraal minuutplan uit de eerste helft van de 19de eeuw. Verwacht wordt dat het bijgebouw en de goot dateren vanaf de 18de eeuw tot in de 19de eeuw. Dit geeft aan dat er een lange traditie van kaasproductie was.

IDDS, A. Koekkelkoren en Y. Meijer

Leiden | Bioscience park

Vlak tegen de A44 aan lag tot voor kort een sportcomplex van de universiteit Leiden. Dit gebied wordt de komende jaren heringericht en vooruitlopend op de bouwactiviteiten vond archeologisch onderzoek plaats. Archol BV deed een proefsleuvenonderzoek en voerde daarna een opgraving uit op de plaats waar oorspronkelijk een boerderij stond. Boerderij Veldheim staat al vanaf begin 19de eeuw op

kaarten afgebeeld en was bewoond tot in de jaren '60 van de vorige eeuw. Uit bronnenonderzoek blijkt dat er in mei 1940 gevechtshandelingen plaatsvonden rondom de boerderij. In de moestuin was een Nederlandse mitrailleur-opstelling en er zijn meldingen van een bombardement door een Duits vliegtuig. De eerste archeologische resten werden dan ook gevonden bij explosievenonderzoek.

Op drie verschillende niveaus zijn sporen van de boerderij en diens voorgangers gevonden.

Op het diepste niveau onder de voormalige boerderij werden 20 paalsporen, meerdere kuilen, een standgreppel en enkele andere greppels gevonden. Er werden geen vondsten geborgen uit deze sporen, maar een 14C-datering van verkoolde zaden leverde een datering op van 680-874 cal. na Chr. Deze datering ligt dicht bij die van de vroegmiddeleeuwse nederzetting Nieuw-Rhijngest die dichtbij, aan de westzijde van de A44 is opgegraven.

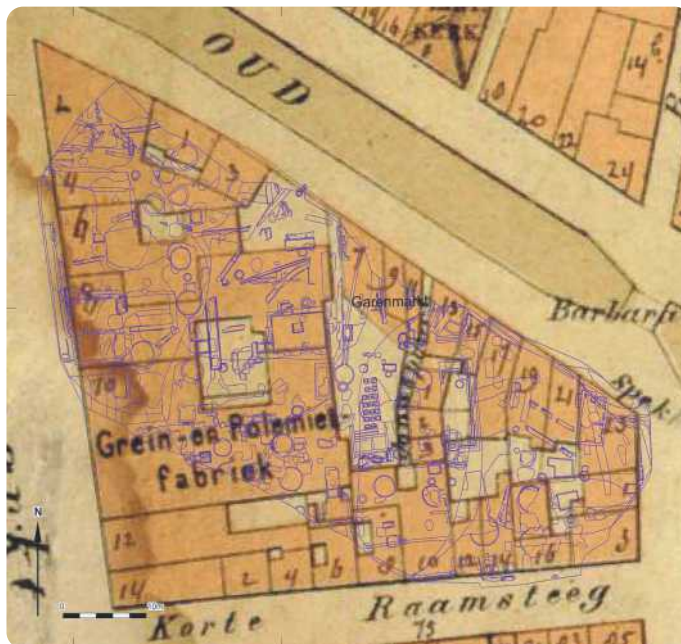
Op een iets hoger niveau werden een aantal greppels, kuilen en paalsporen gevonden. Verkoold graan onder uit een van de greppels heeft een datering van 894-1020 cal. na Chr. In dezelfde greppel zat ook kogelpotaardewerk, grijsbakkend aardewerk en Pingsdorf-aardewerk. Het kogelpotmateriaal en het Pingsdorf-aardewerk komen uit de 10de tot de 13de eeuw, het grijsbakkend aardewerk uit de 12de tot de 15de eeuw. Op basis van de 14C-datering en het aardewerk lijken de greppel en de bijbehorende sporen vanaf de 10de tot ten minste in de 12de eeuw in gebruik geweest te zijn. Tot slot werden de bakstenen funderingen van de 19de-eeuwse boerderij gevonden. Deze is waarschijnlijk een stuk ouder dan op basis van historische kaarten werd aangenomen. Voor de eerste steenbouw fase is gebruikgemaakt van kloostermoppen uit de 12de-13de eeuw. Op basis van het metselverband (kruisverband) dateren de muren echter niet uit de 12de of 13de eeuw. De kloostermoppen zijn hergebruikt en de eerste fase van

de stenen boerderij wordt op basis van het metselverband vanaf de tweede helft van de 15de eeuw gedateerd.

Erfgoed Leiden en Omstreken, Chrystel Brandenburgh

Leiden | Garenmarkt

In opdracht van Dura Vermeer-Besix V.O.F. heeft ADC ArcheoProjecten in juni 2017 een opgraving uitgevoerd op de Garenmarkt in de binnenstad van Leiden. De aanleiding voor de opgraving was de bouw van een parkeergarage onder het grootste gedeelte van het plein. De laatste decennia was de Garenmarkt in gebruik als parkeerplaats. Daarvóór, van circa 1475 tot aan de jaren '60, heeft hier een compleet bouwblok gestaan. Vóór de aanleg van de erven werd het terrein gebruikt als raamland. Het plein is

De allesporenkaart van de opgraving op de Garenmarkt geplot op de kaart van Van Campen uit 1879.

(Kaart: ADC ArcheoProjecten)

genoemd naar de garenmarkt, die vanaf 1632 plaatsvond in de naastgelegen straat Garenmarkt, die hiervoor werd aangeduid als Oude Oosterlingenplaats.

Lange tijd heeft het gebied dat we nu Garenmarkt noemen buiten de stad gelegen. Pas met de stadsvergroting van 1386 kwam het binnen de stadsmuren te liggen. Uit historische bronnen is bekend dat de eerste huizen in de 15de eeuw werden gebouwd. Op historische plattegronden kunnen we de ontwikkeling van het bouwblok vervolgens aardig volgen. Eerst stonden er woonhuizen waar op kleine schaal ambachten werden uitgeoefend. Men was in dit deel van de stad vooral werkzaam in de textielnijverheid. Later, in de 19de eeuw werd de textiel fabriek van Le Poole gebouwd. Hiervoor moesten enkele huizen aan de Garenmarkt gesloopt worden. Pas in de tweede helft van de 20ste eeuw is het huidige plein ontstaan. De huizen werden in 1969 gesloopt en het Levendaal aan de noordzijde werd in 1962 gedempt. De oudste sporen uit de opgraving dateren uit de Romeinse Tijd. Een drietal sporen

De archeologen van ADC leggen de eerste muurresten bloot. (Foto: ADC ArcheoProjecten)

De opgraving op de Garenmarkt in volle gang, tijdens de voorbereidende werkzaamheden voor de parkeergarage.

(Foto: ADC ArchoProjecten)

(kuilen en een greppel) kan aan deze periode worden toegeschreven. Enkele overstromingslagen dateren waarschijnlijk in de Vroege en Volle Middeleeuwen. In de Late

Middeleeuwen, vanaf waarschijnlijk de 14de eeuw, is er weer veel activiteit binnen het plangebied geweest. Uit deze periode zijn enkele greppels, veel kuilen met dierlijke botresten en mestkuilen gevonden. Van de latere woon-

Eén van de 22 beerputten die op de Garenmarkt zijn onderzocht. (Foto: ADC ArchoProjecten)

huizen en de fabriek in het bouwblok zijn bakstenen en betonnen funderingen bewaard gebleven. In de 20ste eeuw is er vrij diep gesloopt, waardoor van het opgaande muurwerk van de gebouwen nog maar weinig bewaard is gebleven. Over de functionele indeling van de panden kan daardoor zeer weinig worden gezegd. Van drie panden is een verdiept woongedeelte of een kelder bewaard gebleven. Zeer opvallend aan deze opgraving was het grote aantal beerputten en gemetselde waterputten. In totaal zijn 22 beerputten en 31 waterputten onderzocht. De bewoners van iedere woning hadden vanaf de 15de eeuw in ieder geval één beerput en één waterput tot hun beschikking. Het aantal waterputten overstijgt zelfs het aantal erven. Voor Leiden leek het typerend dat het gebruik van beerputten in de 17de eeuw ophield en men de nieuw-aangelegde riolering ging gebruiken. Op de Garenmarkt, en ook bijvoorbeeld bij de opgraving van BAAC op de Lammermarkt in 2015, blijkt dat in de 17de eeuw een aantal beerputten in gebruik bleef. Drie beerputten zijn zelfs tot in de 18de eeuw

Vier gemerkte duigen van één houten ton, uit één van de 31 gemetselde waterputten uit de opgraving op de Garenmarkt. De helft van de tonnen uit deze waterputten had interessante merktekens.

(Foto: ADC ArchoProjecten)

Een selectie van de (pelgrims)insignes die in kuilen en beerputten zijn gevonden: o.a. een fallus (rechtsonder). Insignes met fallusfiguren komen vaak voor, maar er is nog veel onduidelijkheid over hun betekenis. De fallus lijkt vaak te worden verheerlijkt: met vleugels, een kroon of een belletje. In dit geval heeft de fallus vleugels en poten. Hij is gevonden in een venige kuil uit de 14de eeuw. Het is waarschijnlijk één van de oudste insignes van de Garenmarkt, met een datering tussen 1350 en 1400. Het grote insigne links komt uit Keulen. Er zijn verschillende dingen aan te zien: de Drie Koningen, Maria met kind, het wapen van Keulen (bovenin) en Ursula met vier van haar elfduizend maagden (onderaan). Het insigne lijkt erg op een exemplaar dat in Veere is gevonden en dateert waarschijnlijk uit de periode 1400-1450.

(Foto's: ADC ArchoProjecten)

gebruikt. De waterputten dateren van de 15de tot de 20ste eeuw, en mogelijk dateert een aantal exemplaren uit de 14de eeuw. Van alle beerputten was de koepel afgehaald en, op één beerput met een smalle diameter na, waren ze alle meerdere malen geleeagd. De diameter van de beerputten was over het algemeen groot: tussen de 2 en 3 meter. Onder in de gemetselde waterputten zat in de meeste gevallen één houten ton. Op ongeveer de helft van de

Bijzonder blij waren de archeologen toen metaaldetector-vrijwilliger Rob de Graaf in een beerput een complete tinnen pispot vond uit 1450-1550. De kamerpot lijkt niet beschadigd, alleen een beetje ingedeukt, dus waarschijnlijk is hij tijdens het legen per ongeluk in de beerput gevallen.

Tinnen voorwerpen zijn vaak voorzien van stempels of merken. Nu zitten er nog allerlei aanknoeksels op de pot, waardoor dit niet goed te zien is. Zichtbaar is al wel het stadswapen van Leiden met de gekruisde sleutels.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

tonnen zijn interessante merktekens gevonden. Deze merken dateren uit de gehele gebruikperiode van de putten (15de-20ste eeuw). Vanwege de bodemverontreiniging zijn alle vondsten en monsters op de bouwplaats gewassen en gezeefd. In de beer- en waterputten zijn grote hoeveelheden aardewerk, glas, pijpaaarde, bouwmetaal, hout, metaal, dierlijk bot, leer, schelp, natuursteen, terracotta, overige organische materialen (bijv. bezems en mandjes) gevonden. De (pelgrims)insignes uit de 14de en 15de eeuw uit enkele beerputten zijn opvallend, evenals bijvoorbeeld een groot terracotta beeld van de pestheilige Rochus. Van Rochus is waarschijnlijk in Nederland niet eerder een beeld van terracotta of pijpaaarde gevonden. Mogelijk is één van de bewoners genezen van de pest en had hij daarom een beeld van Rochus in zijn woning. Andere bijzondere vondsten zijn fragmenten van bekers en kelkglazen uit de 15de tot en met de 17de eeuw. Er zijn onder andere fragmenten gevonden van

maigeleins, berkemeiers en noppenbekers (waaronder een ajourvoet) die dateren van het einde van de 15de eeuw tot ca. 1550.

Alle bakstenen funderingen van huizen, vloeren, goten, riolen, kelders, poeren, stookgangen en putten zijn door een bouwhistoricus onderzocht. De oudste funderingen dateren mogelijk al uit de tweede helft van de 14de eeuw. Hierin zijn, naast nieuwe stenen, ook 13de-eeuwse bakstenen gebruikt. Eén van de jongste fases in het muurwerk bestond uit de funderingsresten van de 19de-eeuwse textiel fabriek, die een groot deel van het bouwblok in beslag nam. Hiervan zijn onder andere vloeren, stookgangen, goten en de fundering van de schoorsteen en het motorhuis gevonden. Laatstgenoemde fundering bestond uit houten tonnen met ijzeren hoepels, waarbinnen slieten de bodem waren ingeslagen. Een andere interessante structuur was een grote rechthoekige 17de-eeuwse kelder met aanzetten van een kruisgewelf. In twee zijmuren van deze

kelder zaten vierkante gaten, waar verticale houten balken in hebben gezeten. De functie van deze houten balken is nog onbekend.

Naast de funderingen van

Het terracotta beeld van de heilige Rochus, een pestheilige, die in één van de beerputten op de Garenmarkt is gevonden. Het beeld dateert waarschijnlijk uit de periode 1500-1550.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

de textiel fabriek, en 19de-eeuwse naalden en kralen, zijn hier ook andere bewijzen van de textielindustrie van Leiden gevonden. Vijf textielvondsten, waarvan drie uit de periode 1350-1500, lagen in twee kuilen, een beerput, een waterput (17de eeuw) en een goot (19de eeuw). Deze stukjes textiel zullen nader worden onderzocht. Ook zijn bij het botanische onderzoek zaden van wouw en pollen van wouw en saffloer uit de 15de tot en met de 17de eeuw gevonden die wijzen op het kleuren van textiel: wouw geeft een gele, bruine of olijfgroene verfstof; saffloer zorgt voor een gele tot rode kleurstof.

In de loop van 2018 en in 2019 zal gewerkt worden aan de specialistische onderzoeken, de conservering van de vondsten en de rapportage met een Deventer-systeem catalogus. Daarnaast zal door Erfgoed Leiden aanvullend historisch onderzoek worden gedaan naar de erven aan de Garenmarkt.

*Jantien Verduin, ADC ArcheoProjecten
met bijdrage van Erfgoed Leiden en omstreken,
Chrystel Brandenburgh*

Leiden | De Hofmolen

Nog net voor het einde van 2017 werden bij de aanleg van de Rijnlandroute de funderingsresten van een wipwatermolen gevonden, die in 1610 in de Hofpolder was

gebouwd. Deze voormalig Zoeterwoudse polder maakt nu deel uit van de Leidse Oostvlietpolder. De resten van de molen werden door archeologen en bouwhistorici

De Hofmolen op een kaart uit 1615.

De watermolen Vinkensloot in Voorschoten op een oude ansichtkaart.

van IDDS Archeologie vrijgelegd en onderzocht.

Het initiatief voor de bouw van de molen werd genomen door enkele gebruikers van de Hofpolder. Zij wilden de waterhuishouding verbeteren, omdat de destijds bestaande molen niet meer voldeed. Waar deze oudere molen

heeft gestaan, is niet bekend.

De vroegste afbeelding van wat de 'Hofmolen' genoemd zou worden, dateert uit 1615. De weergave op een kaart van de polders is zeer geschematiseerd, desondanks is het wipmolen-type duidelijk herkenbaar: een piramide-

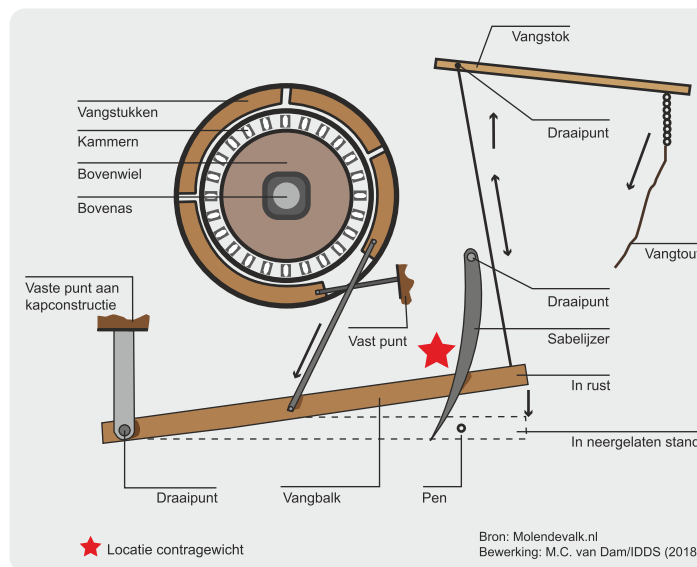
Opengewerkte tekening van een wipmolen.

De fundamenten van de hofmolen. (Foto: IDDS)

vormig onderstel en daarop het bovenhuis met het wiekenkruis.

De functie van de 'vang'. (Tekening: IDDS)

★ Locatie contragewicht

Bron: Molendevalk.nl
Bewerking: M.C. van Dam/IDDS (2018)

De basis van de Hofmolen was ongeveer 6 x 6 m met aan de noordzijde het scheprad dat het overtollige water, via de achter- en voorwaterloop, op het boezemwater loosde.

In 1675 vatte men het plan op om een nieuwe molen op een andere locatie te bouwen. De windvang van de Hofmolen was namelijk verminderd door de bomen en de bebouwing die in de nabijheid waren verzeen. Dit plan vond echter geen doorgang, waarop men besloot de oude molen te vernieuwen. Het lijkt erop dat de (gedeeltelijke?) nieuwbouw op de oude

funderingen werd gebouwd. De oudste fase uit 1610, en de vernieuwing die in 1675 plaatsvond, waren duidelijk te zien aan de funderingsresten. Wel verving men het muurwerk bij de waterloop. Dit muurwerk had vanzelfsprekend veel te lijden door het water en door de krachten van het waterrad en de aandrijving daarvan. Ook de muren van de achterwaterloop werden in deze tijd gemetseld.

Vermoedelijk had dit deel van de watergang vóór die tijd een houten beschoeiing.

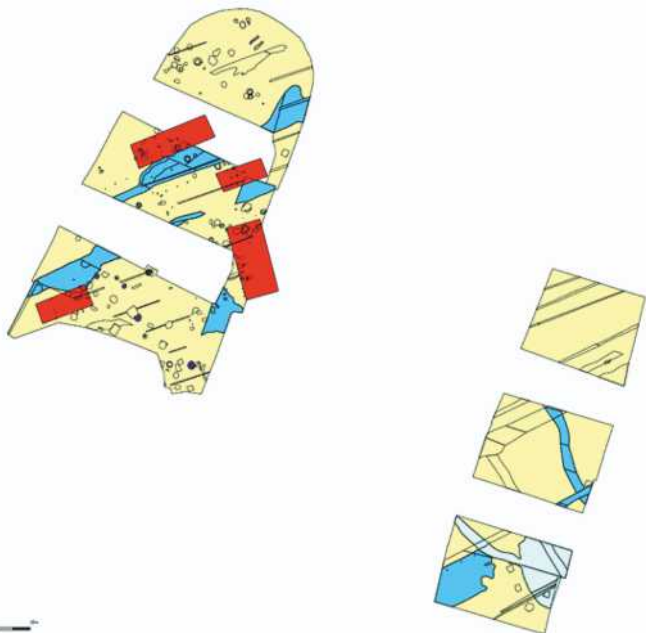
Het einde van de Hofmolen kwam in 1912, toen deze door brand werd verwoest. Omdat in deze tijd het bemalen van de polders meer en meer elektrisch werd uitgevoerd, besloot men de molen niet meer te herbouwen.

Tijdens het handmatig uitgraven van de funderingen, wat nog een hele klus was vanwege de met puin gevulde kleigrond, werden drie natuurstenen gevonden. Deze hielden verband met de werking van de molen, namelijk als contragewicht van de 'vang', de rem waarmee het wiekenkruis kon worden stilgezet.

IDDS, Michel C. van Dam

Leiden | RijnlandRoute

De RijnlandRoute is een nieuwe provinciale weg die ten zuiden van Leiden een verbinding gaat vormen tussen de A4 en N11 aan de oostzijde van de stad en de A44 aan de westzijde van de stad. Deze nieuwe weg moet de doorstroming van verkeer in en rondom Leiden en richting Katwijk

De resultaten van de opgraving. Geel = zand, blauw = geulen, donkerblauw = waterputten, rood = huizen/bijgebouwen. (Kaart: Archol BV)

sterk gaan verbeteren. Het tracé van de weg snijdt een aantal vindplaatsen aan en in 2017 zijn diverse onderzoeken uitgevoerd vooruitlopend op de infrastructurele werken.

Leiden Knoop-West

Ten westen van de A44, ter hoogte van de afslag Leiden West is in de afgelopen jaren de grote vroegmiddeleeuwse

nederzetting Nieuw-Rhijnegeest onderzocht. Voor de aanleg van de RijnlandRoute worden de op- en afritten ter hoogte van deze vindplaats aangepast. Om die reden is archeologisch onderzoek uitgevoerd waarbij in de twee noordelijke oksels van het klaverblad door Archol BV een vlakdekkende opgraving werd verricht.

In het westen van het onderzoeksgebied is een restgeul gevonden die een zijtak van de Oude Rijn was. Verspreid over de westelijke en oostelijke oksel zijn sporen van huisplattengronden, greppelsystemen, kuilen, geulen, stakenrijen en waterputten gevonden. Het merendeel van de sporen ligt in de westelijke oksel. De drie huisplattengronden liggen parallel aan of haaks op de restgeul. Vrijwel alle sporen zijn te dateren in de Vroege Middeleeuwen waarmee deze vindplaats aansluit op de eerder opgegraven nederzetting Nieuw-Rhijnegeest.

Ommedijk

Ten zuiden van Leiden is door IDDS een tweede onderzoek uitgevoerd vlak ten oosten van de A44. Hier werden twee vindplaatsen uit de IJzertijd of Romeinse Tijd gevonden. De vindplaatsen zijn vrij klein en bestaan uit paalsporen, greppels en kuilen.

Erfgoed Leiden en omstreken, Chrystel Brandenburgh

Leiden | Sumatrastraat

In de Sumatrastraat zijn bij de archeologische begeleiding van rioleringswerkzaamheden resten gevonden uit de IJzertijd en waarschijnlijk ook uit de Romeinse Tijd. Tijdens eerder booronderzoek in 2012 werden al een oud maaiveld en kleine stukjes ijzertijd- of inheems-Romeins aardewerk en botmateriaal gevonden. De bevindingen uit het vooronderzoek uit 2012 waren aanleiding om in dit deel van de Sumatrastraat een archeologische begeleiding uit te laten voeren tijdens de graafwerkzaamheden. En inderdaad

Wand van de rioolsleuf met de twee maaiveldniveaus waarin vondstmateriaal is gevonden.

(Foto: Erfgoed Leiden en omstreken)

werden tijdens het graven van de rioolsleuf in de wand van de sleuf niet één, maar twee maaiveldniveaus zichtbaar op respectievelijk 1 en 1,5 m onder het huidige straatoppervlak. Onder het diepste niveau werden meerdere greppels, kuilen en een paalspoor waargenomen. Uit de donkere lagen en uit de grondsporen is vondstmateriaal verzameld. Het gaat om scherven aardewerk en om botfragmenten van onder andere dierlijke kaken. Het aardewerk is besmeten en in één geval gedecoreerd met vingervormige indrukken. Deze versiering wijst op een datering in de IJzertijd. Andere scherven kunnen ook uit de Romeinse Tijd dateren. De vondst is bijzonder, omdat in dit deel van Leiden nog nooit resten uit deze perioden gevonden zijn.

*Erfgoed Leiden en Omstreken,
Marianne Rietkerk*

Leiden | Vestestraat/Herengracht

In het achterhuis van Herengracht 72 werd bij verbouwingswerkzaamheden een restant van de Grietgentoren ontdekt.

Linksboven het restant van de halfverdiepte voorraadkelder uit circa 1659. Daarvoor het restant metselwerk van de Grietgentoren. (Foto: Erfgoed Leiden en omstreken)

Deze toren maakte deel uit van de middeleeuwse stadsmuur en bood bescherming aan de oostzijde van de stad – onder andere tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Dit deel van de stadsmuur met de verdedigingstorens werd omstreeks 1659 gesloopt ten behoeve van de derde en laatste 17de-eeuwse stadsuitbreiding. Op de plek van de muur werden nieuwe huizen gebouwd. Uit bouwhistorisch onderzoek blijkt dat veel van de huidige huizen grotendeels zijn gebouwd in de tweede helft van de 17de eeuw. Tijdens de werkzaamheden in het achterhuis kwam eveneens een 17de-eeuwse halfverdiepte voorraadkelder uit de bouwtijd van het huis (vlak na 1659) tevoorschijn – vrijwel altijd een standaardelement in 17de-eeuwse huizenbouw.

De Grietgentoren

De grondwerkzaamheden die nodig waren voor de verbouwing van Herengracht 72 verstoorden een stuk boogvormig metselwerk. Het was gauw duidelijk dat dit een deel was van de middeleeuwse stadsmuur. Onderzoek in het archief bracht aan het licht dat het om de zogenaamde 'Grietgentoren' ging – waarvan de rest al in 1984 was opgegraven bij de aanleg van een fietsenstalling achter de Gereformeerde Kerk. De muur werd gedeeltelijk vrijgelegd en gedocumenteerd door Erfgoed Leiden en Omstreken. Wanneer de muur en de muurtorens precies gebouwd zijn, is nog steeds onduidelijk. Er zijn geen bronnen overgeleverd waaruit de bouw kan worden afgeleid. Dit gebied werd omstreeks 1350 bij de stad getrokken, maar het is niet bekend of al onmiddellijk begonnen werd met het bouwen van de verdedigingsmuren. Het is de vraag of de stad bij de uitleg al beschikte over de nodige materialen, maar ook of er voldoende mankracht en technische kennis was om deze stadsverdediging aan te leggen. Aannemelijker is dat de singelgrachten wat breder werden uitgegraven en dat met de vrijgekomen grond, aarden wallen werden opgeworpen die de stad enige weerbaarheid gaven. Afgaande op het relatief kleine formaat van de bakstenen en de menging van de klei lijkt de toren op zijn vroegst omstreeks 1450 te zijn gebouwd. De vroegste stadskaarten dateren pas uit de tweede helft van de 16de eeuw. Op deze kaarten zijn de oostelijke torens allemaal zichtbaar; van noord naar zuid: de toren Oost-Holland, de Grietgentoren, de Luys- of Groenendaalstoren, de Bennentoren en de Berkeltoren. De huidige restanten van de Grietgentoren

lijken dus gebouwd te zijn tussen 1450 en 1550. Het is echter niet uit te sluiten dat de torens later zijn gebouwd dan de muur, of dat de torens een keer gerestaureerd zijn met nieuwe stenen. Kortom, deze vondst werpt wederom heel wat vragen op over de verdediging van Leiden in de Middeleeuwen, en stimuleert nader onderzoek. In overleg met de architect en aannemer is besloten om de restanten van de toren zichtbaar te maken in het pand, namelijk onder een glazen plaat in de vloer.

*Erfgoed Leiden en Omstreken,
Pieter-Jan De Vos en Chrystel Brandenburgh*

Nissewaard-Heenvliet | Vissersdijk

Begin 2017 is door Archeologie Rotterdam (BOOR) een klein archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Vissers-

dijk in Heenvliet (gemeente Nissewaard). Op basis van het bureauonderzoek kon verwacht worden dat er vindplaatsen uit de periode Late Middeleeuwen-Nieuwe Tijd gevonden zouden worden. Dit hangt samen met de ligging van het plangebied in

Sfeerimpressie van het proefsleuvenonderzoek op de plaats van de Vissersdijk. (Foto: Archeologie Rotterdam)

de historische kern van Heenvliet. Er werden vooral dijk-ophogingslagen en funderingsresten gerelateerd aan de Vissersdijk verwacht, maar mogelijk ook oudere sporen. Voor het onderzoek is gebruikgemaakt van het niet-archeologisch proefsleuvenonderzoek naar de exacte ligging van bestaande kabels, leidingen en rioolstreng in de Vissersdijk. Het onderzoek is namelijk uitgevoerd omdat de ondergrondse infrastructuur vervangen moest worden. Tijdens het veldonderzoek is inderdaad het dijklichaam van de Vissersdijk gevonden. Het gemiddeld 514 cm dikke kleipakket ligt direct op het overstromingsdek uit de 12de eeuw. De maximale hoogte waarop de aangetaste top is waargenomen bedraagt circa 2,50 m boven N.A.P. (circa 0,40 m onder het maaiveld). Op basis van het bureau-onderzoek werd geconcludeerd dat de dijk vermoedelijk kort na de overstromingen in de 12de eeuw is opgeworpen. Het veldonderzoek heeft geen aanvullende gegevens hierover opgeleverd, maar wel kennis over de opbouw van het dijklichaam. Het diepste deel bevat geen archeologische indicatoren, maar is wel sterk gevlekt. Daarnaast zijn horizontale rietresten aangeboord. Dit zijn waarschijnlijk resten van rietmatten die gebruikt werden bij de aanleg van de dijk om het dijklichaam te verstevigen. Het bovenste deel bevat juist wel veel archeologische vondsten, waaronder houtskool, onverbrand bot, aardewerk en baksteenpuin. Het materiaal kan met zekerheid gedateerd worden in de periode 1450-1550, mogelijk in de periode 1500-1550.

De kern van het oorspronkelijke dijklichaam van de Vissersdijk bevindt zich vooral aan de westzijde van het plangebied (binnendijks). Aan de oostzijde van het plangebied is, tegen het dijklichaam aan, een jongere uitbreiding gevonden. Het uitbreiden/ophogen van de dijk vond blijkbaar buitendijks plaats. Zo verplaatste de dijk zich als het ware naar het oosten. Dit is bijvoorbeeld ook waar-

genomen tijdens archeologisch onderzoek bij de Westmolendijk in Ridderkerk (Zijl, 2015).

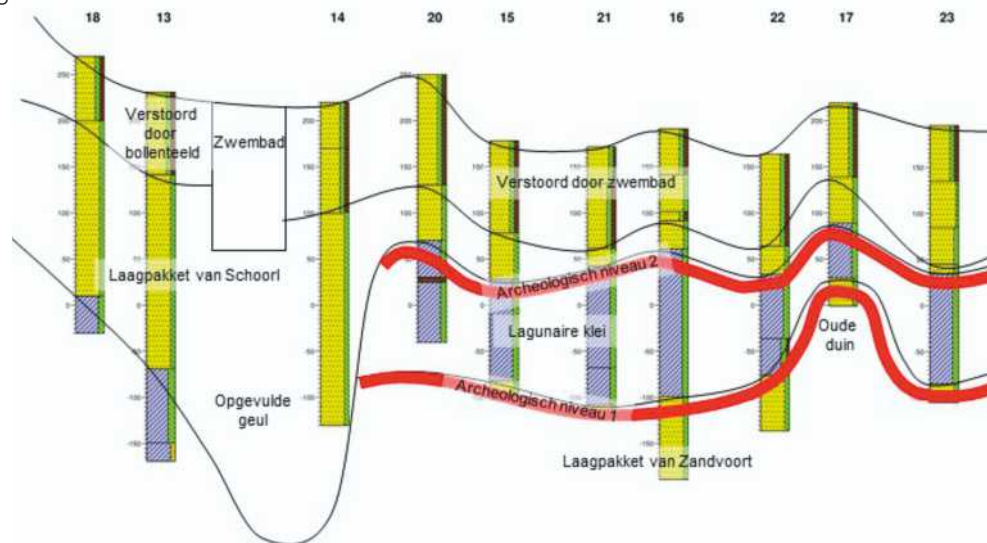
Funderingsresten van eventueel op of aan de Vissersdijk gelegen historische bebouwing of andere archeologische sporen zijn niet waargenomen tijdens het veldonderzoek. Vermoedelijk moeten deze meer naar het westen gezocht worden. Ook archeologische waarden uit eerdere perioden zijn niet gevonden.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Dimitri Schiltmans

Noordwijk | Duineveld

In februari 2017 is door IDDS Archeologie een verkennend en karterend booronderzoek uitgevoerd op het terrein van het voormalige zwembad aan de Nieuwe Zeeweg in Noordwijk. Onder de afzettingen van de Jonge Duinen werden lagunaire afzettingen gevonden, met daarin een geul die was opgevuld met Jonge duinzand. Uit onderzoek in de omgeving is gebleken dat de lagune in de IJzertijd is

Overzicht van de boringen met daarin de twee archeologische niveaus. (Illustratie: IDDS)

Duidelijke graafsporen aan de onderkant van de verstoorde laag. Onder de afzettingen van de Jonge Duinen is een middeleeuws spoor zichtbaar. (Foto: IDDS)

drooggevallen. Er zijn restanten van greppelsystemen (waarschijnlijk ter ontwatering) en sporen van akkerbouw in gevonden.

Onder de lagunaire afzettingen lag, tegen de verwachtingen in, een landschap van Oude Duinen.

Een deel van het duinlandschap is geërodeerd door geulen die zijn ingesneden in het duinzand. De top van dat landschap heeft - mits niet grotendeels geërodeerd - een hoge archeologische verwachting voor archeologische waarden, waarschijnlijk uit de periode Laat Neolithicum tot en met de IJzertijd.

Het booronderzoek liet verder zien dat de bovengrond van het plangebied door bollenteelt én de bouw en sloop van het zwembadcomplex inderdaad diep ver-

stoord is geraakt. Deze verstoringen hebben echter slechts sporadisch gereikt tot in de lagunaire afzettingen en het onderliggende Oude duinzand.

Het booronderzoek gaf aanleiding om een proefsleuvenonderzoek uit te voeren. Daarbij werden twee archeologische niveaus gevonden: een niveau uit de (Late) IJzertijd/Romeinse Tijd in het Oude duinzand en een niveau uit de Late Middeleeuwen A in het Jonge duinzand.

In de lagunaire klei werden geen sporen gevonden.

De middeleeuwse greppels en kuilen duiden erop dat het land gebruikt is voor kleiwinning en landbouw. Mogelijk lag er een nederzetting in de omgeving. De sporen in het Oude duinzand bestaan eveneens uit kuilen en greppels. Uit één greppel kwam een randscherf uit de (Late) IJzertijd/Romein-

se Tijd en in de top van het Oude duinzand werden

Wandscherf met kamstreekversiering uit de (Late) IJzertijd/Romeinse Tijd.

(Foto: IDDS)

circa 80 scherven samen met een aantal botfragmenten gevonden. Duidelijke nederzettingssporen ontbreken, maar er werd wel vastgesteld dat in het plangebied een duintop lag die goed bewoonbaar moet zijn geweest. Nader onderzoek zal hier meer duidelijkheid over moeten geven.

IDDS, S. Moerman en A. Wilbers

Noordwijk | Offem-Zuid

Het plangebied Offem-Zuid ligt ten oosten van de bebouwde kom van Noordwijk-Binnen. Dit tot voor kort landelijke gebied wordt in de toekomst ontwikkeld tot een nieuwe woonwijk. Uit enkele vooronderzoeken blijkt dat in

Ploegkrassen onder de akkerlaag uit de IJzertijd.

(Foto: Archol)

het gebied enkele zones zijn waar de kans groot is dat er archeologische vindplaatsen liggen. De planontwikkeling vormt een serieuze bedreiging voor het archeologische bodemarchief. Daarom is in de zomers van 2016 en 2017 in opdracht van de gemeente Noordwijk door Archol B.V. in de kansrijke zones een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Plangebied Offem-Zuid ligt in het duinenlandschap van West-Nederland. Het bestaat uit drie ruggen met Oude Duinen die geflankeerd worden door lagergelegen strandvlakten. Het noordwestelijke deel van het plangebied bestaat geheel uit een strandvlakte. De duinenruggen zijn in de Midden-IJzertijd tot Vroeg-Romeinse Tijd bewoond geweest, mogelijk al vanaf de Vroege IJzertijd. De bewoners waren lokale boeren die hier hun nederzettingen en akkers hadden. De strandvlakten waren te nat voor bewoning en beakkering, mogelijk zijn deze gebieden wel extensief gebruikt (o.a. voor beweiding), maar daar zijn geen sporen van gevonden.

Na de Romeinse Tijd werd het plangebied lange tijd niet bewoond. Tijdens een grote overstroming, waarschijnlijk in

de Vroege Middeleeuwen (7de eeuw of iets eerder), die het gevolg geweest kan zijn van een stormvloed die zorgde voor een doorbraak van de kust, is in het plangebied een dik pakket kleilig zand afgezet. Plaatselijk komen onder of op de zandige overstromingsafzettingen ook kleilige overstromingsafzettingen van de Oude Rijn voor. Bij een grote wateraanvoer trad deze rivier buiten zijn oevers en overstromden de nabijgelegen strandvlakten, waarbij vooral kleilig materiaal werd afgezet.

De vroegmiddeleeuwse overstroming heeft geleid tot erosie van de Oude Duinen en de top van het veen. Plaatselijk zijn in de strandvlakten diepe erosiegeulen ontstaan die tot in het strandzand zijn uitgesleten.

De duinen aan beide zijden van de Achterweg werden slechts oppervlakkig aangetast. De oostelijke delen van het duinenlandschap lijken door de overstromingen wat zwaarder aangetast te zijn. Al vrij snel na de grote overstroming herstelde zich in het plangebied weer een zoet milieu, hoewel er nog regelmatig sprake was van brakke invloed.

Overzicht van put 1 met de mogelijke huisgreppel.

(Foto: Archol)

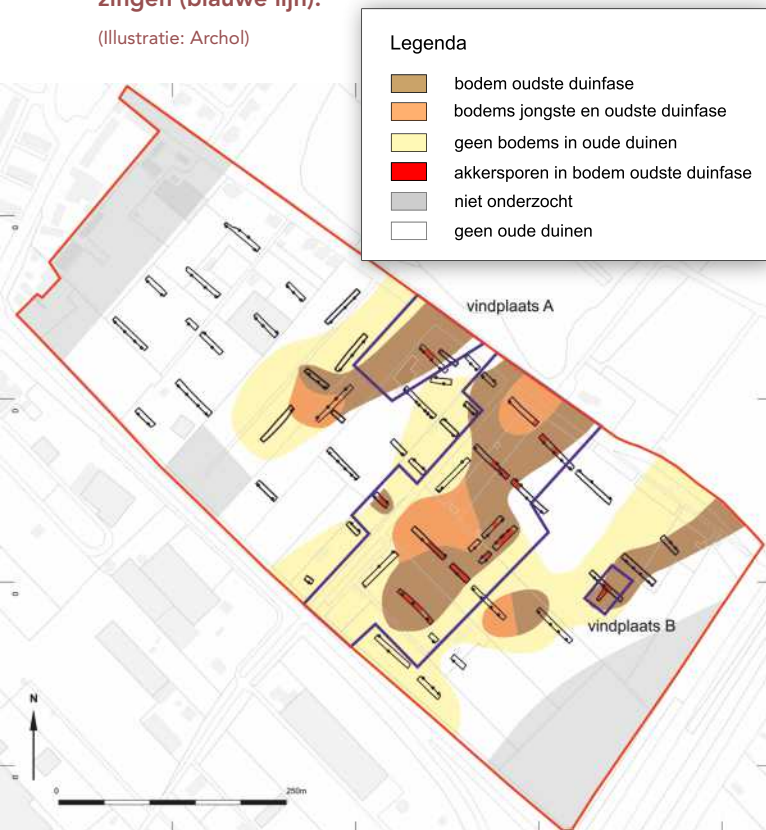

In meer recente tijden is het plangebied opgehoogd, waarschijnlijk voor de bollenteelt. Daarbij is de oude bouwvoor vermoedelijk eerst afgegraven en na het aanbrengen van het ophogingszand weer teruggezet.

De noordelijke helft van het plangebied kan als 'archeologisch leeg' worden beschouwd. Dit deel is op basis van een eerder gegeven voorlopig advies door de gemeente inmiddels vrijgegeven voor ontwikkeling. Ter hoogte van de duinafzettingen zijn twee vindplaatsen onderscheiden: vindplaats A (nederzetting en akkers uit de Midden-IJzertijd – Vroeg Romeinse Tijd, mogelijk ook de Vroege

Overzicht van de vindplaatsen A en B en hun begrenzingen (blauwe lijn).

(Illustratie: Archol)

IJzertijd) en vindplaats B (akkerareaal uit waarschijnlijk de IJzertijd en/of de Romeinse Tijd). Beide vindplaatsen zijn getoetst op hun behoudenswaardigheid. Geconcludeerd is dat zowel vindplaats A als B behoudenswaardig is.

Archol, Adrie Tol

Rotterdam | Boompjes

In de periode juni tot december 2017 is op twee aangrenzende plangebieden aan de Boompjes te Rotterdam een verkennend inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Het onderzoek bestond uit het zetten van 16 boringen tot 13 m diep en vier boringen tot 16 m diep. De boringen zijn gezet rondom de bestaande, en nog te slopen, bebouwing. Zowel De Boompjes als de Scheepmakershaven zijn vanaf 1600 aangelegd in het kader van de uitbreiding van Rotterdam. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw maakte Rotterdam een lange periode van bloei door. Onder de bezielende leiding van Johan van Oldenbarnevelt werd vanaf 1576 de basis gelegd voor Rotterdam als belangrijke havenstad. De stad breidde zich vanaf kort voor 1600 sterk uit richting de Nieuwe Maas. De ontwikkeling resulteerde in de zogenaamde 'Waterstad' (met in 1832 circa 15 bruggen) met

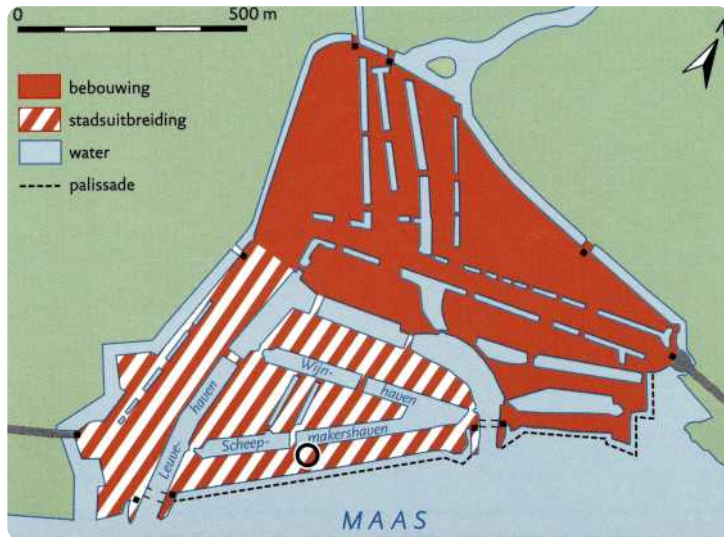
een havenfront van meer dan een kilometer. Voor de aanleg van nieuwe havens, verdedigingswerken en de inrichting van het gebied ten zuiden van de Blaak werd op 8 september 1594 octrooi verleend door de Staten van Holland. In 1609 werd langs de Maas een begin gemaakt met de bouw van een muur die eind augustus 1611 was voltooid. Hoewel de indruk wordt gewekt dat de muur de enige bescherming tegen het water is geweest, was achter de muur vanaf het begin een wal aanwezig. In de bronnen uit die tijd wordt namelijk verwezen naar de muur én wal van

de stad aan de Maas. Het terrein achter de muur tussen het Oude Westerse Hoofd (het bolwerk bij de Oude Haven) en het Oude Oosterse Hoofd (het bolwerk bij de Leuvehaven) was na de aanleg van de muur en wal nog steeds laag gelegen en drassig. Omdat een deel van het gebied bestemd was als haven werd daaraan de naam 'Scheepmakershaven' gegeven. In februari 1613 werd een begin gemaakt met het uitdiepen van de Wijnhaven en de Scheepmakershaven. Het stadsbestuur bepaalde dat alle werven van scheepmakers die aan de Oude Haven en Blaak

Sfeerimpressie van het zetten van een mechanische grondboring.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

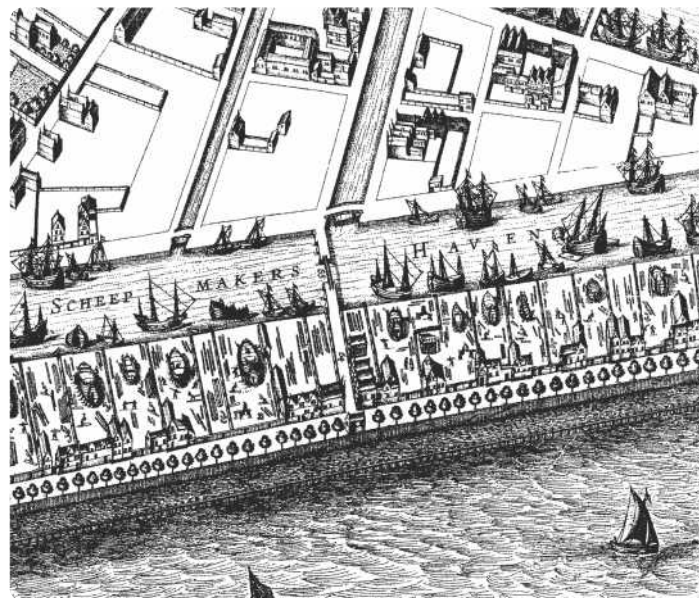
De 17de-eeuwse stadsuitbreiding van Rotterdam. De onderzoekslocatie aan de Boompjes is met een zwarte stip aangegeven.

lagen binnen drie jaar vanaf mei 1613 verplaatst moesten worden naar de zuidzijde van de haven die naar hen was vernoemd. De werven namen te veel schaarse ruimte in, die beter gebruikt kon worden voor de vestiging van bedrijven en de bouw van huizen. In april 1613 viel het besluit om de erven die op het driehoekige terrein tussen de Wijnhaven en de Scheepmakershaven lagen te verkopen, evenals die op de brede strook grond tussen de zuidzijde van de Scheepmakershaven en de wal langs de Maas. De erven mochten uitsluitend gebruikt worden voor sloopstimmerwerven en hellingen. De eigenaren mochten geen kaaien of 'opslaghen' vóór de erven maken of op de erven huizen timmeren, met uitzondering van woningen voor sloopstimmerlieden.

Het stadsbestuur kreeg eind 17de eeuw steeds meer signalen dat welvarende Rotterdammers te veel moeite moesten doen om binnen Rotterdam een huis op stand te

laten bouwen. Hierdoor dreigde het gevaar dat gewaardeerde families de stad zouden verlaten. In 1685 gaf het stadsbestuur daarom toestemming voor de bouw van grote burgerhuizen aan de Boompjes, op de plaats van de scheepswerven. In diezelfde tijd hadden werfeigenaren namelijk grote moeite om het hoofd boven water te houden in een tijd waarin de scheepsbouw sterk terugliep. In Rotterdam kwam men vooral langs voor scheepsreparaties. Door de teruglopende scheepsbouw kregen ook toeleveranciers het moeilijker. Gezien de verzwakte positie van de scheepsbouw aan de Boompjes en de ruimtedruk is het begrijpelijk dat het stadsbestuur besloot aan andere vormen van gebruik voorrang te geven. De scheepswerven maakten dus vanaf het begin van de 18de eeuw plaats voor huizen en pakhuizen die hande-

Uitsnede van de kaart van Van Berckenrode uit 1626 met de globale ligging van het onderzoeksgebied. Duidelijk te zien zijn de schepen in aanbouw op de hellingen aan de Scheepmakershaven.

laren op de grote terreinen lieten bouwen.

In vergelijking met de eeuwen ervoor is in de 19de eeuw de bebouwing aan de Boompjes en ten zuiden van de Scheepmakershaven aanzienlijk verdicht. De erven tussen de Boompjes en de Scheepmakershaven liepen vaak niet meer door, maar werden gesplitst. In 1940 ging bij het bombardement alle bebouwing in het plangebied verloren. Bij de herinrichting van het gebied werden veel funderingen verwijderd, maar door de enorme ophogingen in het oorspronkelijk buitendijks gelegen gebied zijn vermoedelijk toch veel van de oudere bewoningssporen en vondsten in de ondergrond bewaard gebleven.

Resultaten

Het booronderzoek heeft voldoende informatie opgeleverd over de mate van gaafheid van de bodemopbouw. Met nadruk moet echter worden gesteld dat het hier gaat om het deel van het plangebied dat buiten de bestaande gebouwen ligt. De bovenste 2 tot 2,50 m (tot mogelijk 6,50 m in een enkele boring) van de bodem lijkt verstoord. Hierbij moet worden benadrukt dat op basis van het uitgevoerde booronderzoek niet met zekerheid is te zeggen of in het verstoorde gedeelte resten van huizen (muren en vloeren) bewaard kunnen zijn gebleven. Op of in de natuurlijke afzettingen van het Laagpakket van Wormer en/of de Formatie van Echteld, de Formatie van Nieuwkoop (veen) en het Laagpakket van Walcheren zijn geen aanwijzingen gevonden voor vindplaatsen uit het Mesolithicum tot en met de Middeleeuwen. Op de natuurlijke afzettingen ligt een pakket intacte ophogingslagen met een dikte van circa 5 tot 6 m. De ophogingen zijn aangebracht vanaf het begin van de 17de eeuw. In dit pakket zijn aanwijzingen voor scheepshellingen in de vorm van kiezel- en houtsnipperlagen. In deze lagen zijn tevens

ijzeren nagels en spijkers, metaalsintels en -slakken, plukjes breeuwsel en teerbrokken gevonden, die getuigen van scheepsbouw ter plaatse. Het voorkomen van deze lagen tussen circa 0,20 m boven N.A.P. en 4,20 m onder N.A.P. kan er op wijzen dat, gedurende de periode dat aan de Scheepmakershaven schepen werden gebouwd, op de hellingen meerdere plankieren boven elkaar zijn aangelegd. Of het hout van de verschillende plankieren bewaard is gebleven, is aan de hand van de boringen niet met zekerheid te zeggen. Dat zal de archeologische begeleiding die in de zomer van 2018 wordt uitgevoerd moeten uitwijzen.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Patrick Ploegaert

Rotterdam | Eilanden van IJsselmonde

Tijdens eerder uitgevoerd onderzoek in het plangebied *Eilanden van IJsselmonde* zijn resten van de Swifterbantcultuur uit het Vroeg- en Midden-Neolithicum (5000-3500 voor Chr.)

Locatie van de boringen met ligging van profiel A-A'. Tevens zijn de hoogtelijnen (in meters beneden NAP) weergegeven van de top van het rivierduin en overige boringen (ongenummerd) en opgravingsputten van eerder uitgevoerd onderzoek.

(Kaart: Archeologie Rotterdam)

Sfeerimpessie van het beschrijven van de mechanische grondboringen.

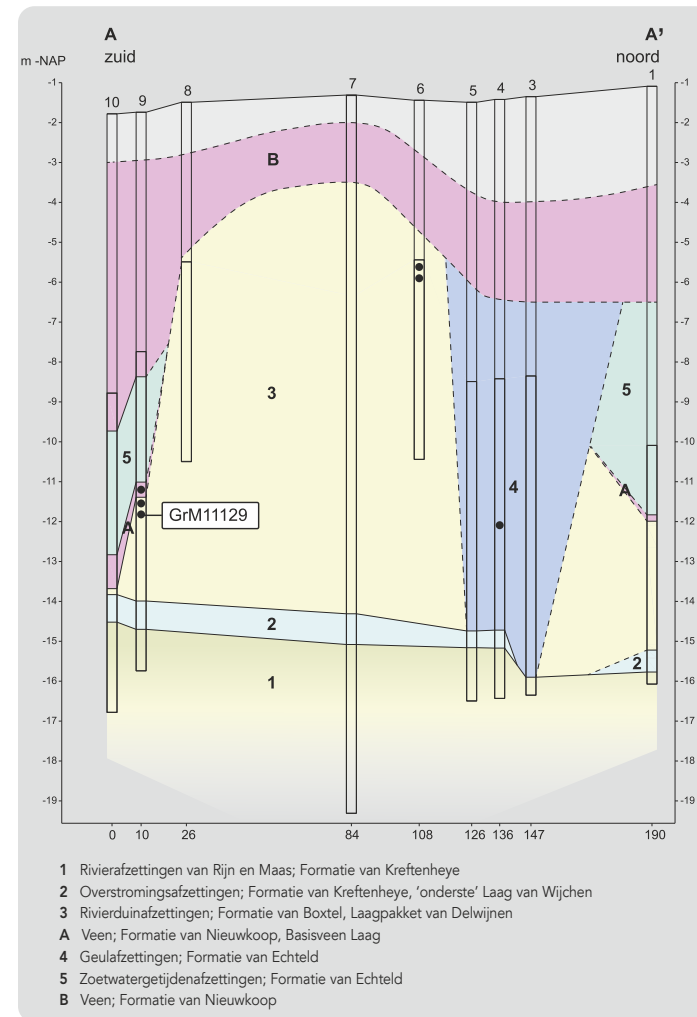
(Foto: Archeologie Rotterdam)

gevonden (Meirsman en Dorst 2005, Meirsman en Peters 2006, Schiltmans 2013). Deze resten zijn gevonden op het hoogste gedeelte van een rivierduin, grofweg tussen 4 en 4,5 m onder N.A.P. De diepere niveaus werden tijdens dit onderzoek niet

bereikt. In het voorjaar van 2017 was het mogelijk om de diepergelegen delen van dit duin alsnog te onderzoeken. Aan de hand van een hoogte-lijnenkaartje van de top van het rivierduin, gebaseerd op oude boringen en sonderingen, zijn 12 boorlocaties bepaald. Er is geboord vanaf het maaiveld tot maximaal 19,31 m onder N.A.P. (17,60 m onder het maaiveld), maar alleen de onderste trajecten zijn bemonsterd en beschreven.

In de zeefresiduen van de boringen aan de rand van het hoge gedeelte van het duin en in de boringen op de veel diepergelegen flanken, zijn in de top van het zand en/of in de basis van het veenpakket hier direct boven, fragmenten houtskool gevonden. In twee boringen is er behalve het houtskool ook een vuursteenfragmentje gevonden in de top van de rivierduinafzettingen. Aan de noordzijde is een 20 m brede geul aangeboord die

Profiel A-A'. (Illustratie: Archeologie Rotterdam)

mogelijk nog watervoerend was tijdens de Neolithische bewoning. In een boring zijn ook in de geulafzettingen houtskoolfragmenten aangeboord. Het verkoolde materiaal is door 14C-onderzoek gedateerd in het Laat Mesolithicum. Opvallend is dat het 14C-monster uit de diepere flank resulteerde in een gekalibreerde

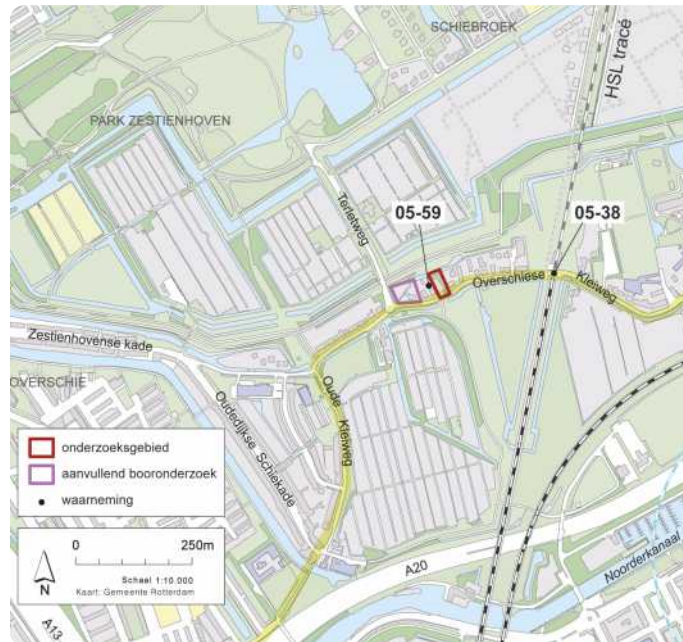
datering van 8640-8465 BC. Dit plaatst het geselecteerde materiaal uit deze boring zelfs al in het Vroeg Mesolithicum. De conclusie is dus dat in het onderzoeksgebied Eilanden van IJsselmonde archeologische resten zijn gevonden, die kunnen duiden op menselijke activiteiten. De resten zijn gevonden aan de rand van de duintop, maar nadrukkelijk ook op de diepere flanken van de rivierduinafzettingen. De diepergelegen resten zijn gedateerd in het Vroeg en Laat Mesolithicum. Dit is een voor de bewoningsgeschiedenis belangrijk en nieuw gegeven.

De archeologische resten in het plangebied worden uitsluitend verstoord door nieuw aan te brengen heipalen. De archeologische waarden gaan daarbij slechts ten dele verloren. Toekomstig onderzoek blijft goed mogelijk.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Wanda Zijl

Rotterdam | Overschie Kleiweg

In april 2017 heeft Archeologie Rotterdam (BOOR) een onderzoek uitgevoerd aan de Overschie Kleiweg in Rotterdam. Het onderzoek bestond uit het maken van een dwarsdoorsnede door een dijk die tijdens eerdere booronderzoeken in 2013 en 2015 was gekarteerd. In 1996 is in het kader van de aanleg van de Hoge Snelheidslijn circa 250 m ten oosten van het plangebied een opgraving uitgevoerd. Deels onder en direct ten noorden van de Overschie Kleiweg werden resten van een dijk gevonden. Het onderzoek leverde echter geen exacte datering van de dijkophoging op en het is niet duidelijk geworden of het ophogingspakket óp of ónder de afzettingen van het Laagpakket van Walcheren uit de 12de eeuw lag. Bewerkt hout uit de dijk leverde dateringen op in de Vroege Middeleeuwen, maar het leek toen niet aannemelijk dat in deze periode een begin was gemaakt met de aanleg van de dijk (Kranendonk e.a. 2006, 45-46). Om de dijk - waarvan het vermoeden bestond dat het de

Ligging van het onderzoeksgebied aan de Overschie Kleiweg en vindplaats 05-38 in het tracé van de HSL.

(Kaart: Archeologie Rotterdam)

meest landinwaarts gelegen dijk van de 12de-eeuwse herbedijking was - zo scherp mogelijk te dateren, is in 2017 het profiel van de proefsleuf uitgebreid bemonsterd. De monsters zijn onderzocht op botanische macroresten waarbij gericht naar materiaal is gezocht dat geen veroudering of verjonging van de te dateren context zou opleveren, zoals 'verjongende', uit jongere lagen ingegroeide wortels, of 'verouderende' waterplanten die oud carbonaat uit het water opnemen in plaats van CO² uit de lucht. Aan het eind van de 8ste eeuw of in de 9de eeuw werd een dijk aangelegd net ten noorden van een (voormalige) geul. Of de geul op dat moment nog watervoerend was of al was verland, is niet met zekerheid te zeggen. Door de neerwaartse druk van het dijklichaam op de onderliggende

afzettingen is de dijk namelijk dieper komen te liggen dan de bovenste geulafzettingen ten zuiden van de dijk. Bovendien is door de ingravingen boven het dijklichaam de relatie tussen de dijk en de geulafzettingen niet goed vast te stellen. Zo is niet bekend of na de aanleg van de dijk nog sediment is opgeslibd. Mogelijk is het proces van opslibbing te zien in de vulling van een sloot, direct ten zuiden van de dijk.

Documentatie van het profiel ter hoogte van de dijk.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

Het dijklichaam heeft een breedte van minimaal 11 m en een bewaard gebleven hoogte van minimaal 1,90 m. Aan de hand van boringen die op de aangrenzende percelen zijn gezet, is de dijk over een lengte van circa 90 m gekarteerd. Er kon worden vastgesteld dat de dijk in westelijke richting afbuigt naar het zuiden en aansluit op de huidige Overschiese Kleiweg ten westen van de Terletweg. Of het tracé van de dijk is ingegeven door het verloop van de kleiige oever in de ondergrond is niet met zekerheid te zeggen.

Op enig moment werd ten zuiden van de dijk, en deels door ophogingslagen van de dijk, een sloot gegraven. De onderste opvulling van de sloot dateert, op basis van een 14C-datering van botanische macroresten, uit het eind van de 10de of het begin van de 11de eeuw. Het is onduidelijk of deze sloot als dijksloot van de dijk heeft gefungeerd of dat de dijk tijdens de aanleg van de sloot als zodanig al niet meer functioneerde. In de opvulling van de sloot zitten gelaagde afzettingen (dunne zandbandjes) die wijzen op een snelle opvulling van de sloot. Het is verleidelijk om hierin afzettingen als gevolg van één van de historisch bekende overstromingen uit de 12de eeuw te zien. Die mogelijkheid wordt ondersteund door de datering van het vondstmateriaal. Aardewerk uit de bovenste vulling van de sloot en uit het restant van een cultuurlaag, die als een nazakking boven de sloot aanwezig is, dateert uit het eind van de 12de eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw. Niet alleen aardewerk, maar ook vondsten zoals baksteenfragmenten, hoefijzers, gespen en een braadspitoplegger, moeten de neerslag zijn van bewoning uit de 12de -13de eeuw in de directe omgeving van de locatie. Het onderzoek heeft aan bewoningssporen alleen een mestkuil opgeleverd die was ingegraven in de sloot. Over de precieze aard van de bewoning bestaat dus nog onduidelijkheid, al is een huisplaats uit deze periode het meest aannemelijk.

Een verdere ondersteuning voor een vroege datering van de dijk geeft een vermoedelijke kuil, aan de noordzijde hiervan. Op de bodem van deze kuil lag een rietlaag die, op basis van een 14C-datering, dateert uit de 11de of de eerste helft van de 12de eeuw.

De dijk in historisch/geografisch perspectief

Door een uitgebreide bemonstering van het profiel is het gelukt de dijk te dateren in de 8ste of 9de eeuw. Dit was echter niet verwacht en werpt de vraag op of deze datering wel klopt; vondstmateriaal uit deze periode ontbreekt namelijk. Daarbij zijn twee zaken van belang. De datering van de opeenvolgende afzettingen, de dijk en de ingravingen boven de dijk zijn onderling niet met elkaar in tegenspraak. Een andere belangrijke constatering is dat de datering van de natuurlijke afzettingen direct onder de dijk en de datering van ophogingslagen van de dijk zelf duidelijk van elkaar verschillen. De kans bestond dat niet de dijk zelf, maar de klei van de natuurlijke afzettingen - die immers benut is voor het opwerpen van de dijk - zou worden gedateerd. Van dat laatste lijkt geen sprake. We mogen ervan uitgaan dat het botanisch materiaal dat is bemonsterd, in de dijk terecht is gekomen toen deze aangelegd werd.

In dit licht is het goed om de dateringen erbij te betrekken die tijdens het onderzoek in het tracé van de HSL zijn verkregen. Een dunne klei laag in de top van de geulvulling direct onder de dijk leverde een brede dateringsrange op tot in het eerste kwart van de 6de eeuw, met als meest waarschijnlijke een datering tussen

320 en 434 na Chr. De gedateerde macroresten van els zijn vermoedelijk aangevoerd vanuit een elzenbroekbos uit de omgeving en kunnen dus ouder zijn dan de afzettingen van de geul zelf. De jongst mogelijke datering (eerste kwart van de 6de eeuw) sluit aan bij de datering van de top van de natuurlijke afzettingen onder de dijk uit het onderzoek in 2017.

Twee houtmonsters uit een greppel of sloot onder de dijk dateren vanaf het midden van de 7de eeuw tot het midden van de 9de eeuw, meest waarschijnlijk tussen 661 en 779

Overzicht van de bedijking rond Rotterdam, situatie rond 1400. De locatie van het plangebied Overschiese Kleiweg is met een zwarte stip weergegeven.

(Kaart: Archeologie Rotterdam)

na Chr. Vermoedelijk is het dijklichaam door erosie gaan verzakken en verschuiven en is op die manier boven de sloot komen te liggen. De erosie is mogelijk veroorzaakt door het opnieuw actief worden van de geul in de 12e eeuw.

Een horizontaal gelegen stam uit het dijklichaam zelf heeft een identieke datering als een van de houtmonsters uit de greppel, met een meest waarschijnlijke datering tussen 661 en 779 na Chr. De greppel of sloot kan de neerslag zijn van activiteiten tussen het eind van de sedimentatie vanuit de geul en het aanleggen van de dijk. Ook de datering van het hout uit de dijk - ervan uitgaande dat het hout enige tijd nadat het werd gekapt in het dijklichaam terecht is gekomen - is niet in tegenspraak met de datering van de dijk uit het onderzoek in 2017.

Bovenstaande gegevens wijzen op een datering van de dijk (of kade) in de Karolingische Tijd (750 - 900 na Chr.). Een overzicht van vindplaatsen uit deze periode in het huidige Zuid-Holland laat zien dat bewoning vooral is geconcentreerd langs de Oude Rijn en op de strandwallen (Dijkstra 2011, 84-89). Langs de Oude Maas en de Merwede liggen vindplaatsen voornamelijk op stroomruggen in het voormalige getijdengebied. De dijk langs de huidige Overschiese Kleiweg ligt langs zo'n stroomrug. Bewoningssporen uit de Karolingische Tijd in de directe omgeving ontbreken vooralsnog. Een onderdeel van een houtconstructie van de vindplaats in het tracé van de HSL heeft een datering 665-718, 742-767 cal AD en is een aanwijzing voor activiteiten in de Vroege Middeleeuwen. Verspoelde vondsten uit de geul van de benedenloop van de Rotte tonen dat de oevers van deze rivier al vanaf de 8ste-9de eeuw bewoond waren.

Het onderzoek aan de Overschiese Kleiweg heeft dus aangetoond dat de dijk niet, zoals eerst werd verondersteld, is aangelegd naar aanleiding van 12de-eeuwse overstromingen. De dijk blijkt een stuk ouder en moet zijn

aangelegd in een periode (8ste-9de eeuw) waarover, wat Rotterdam en directe omgeving betreft, maar weinig bekend is.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Patrick Ploegaert

Rotterdam-Maasvlakte 2 | Prinses Amaliahaven

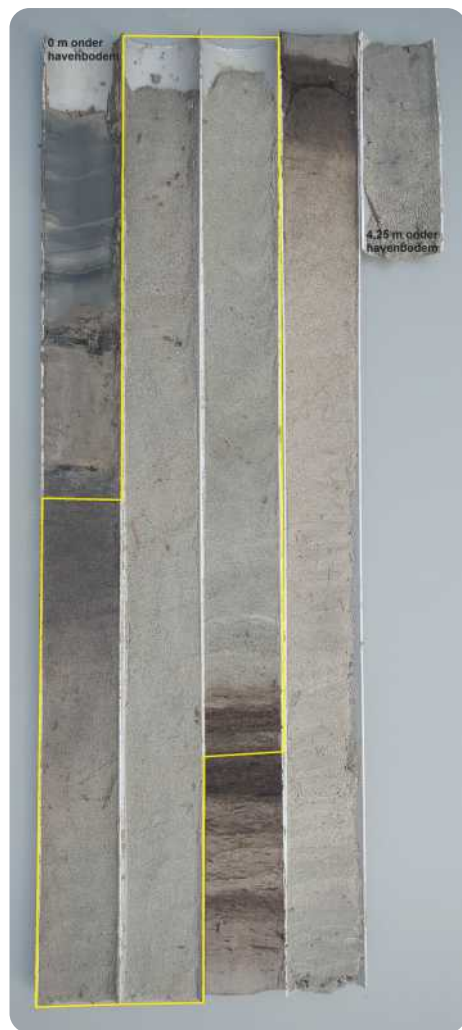
Vanwege de mogelijke aanleg van een draaicirkel voor schepen in de Prinses Amaliahaven op Maasvlakte 2 is door Archeologie Rotterdam (BOOR) een bureauonderzoek

en een verkennend inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Uit het bureauonderzoek, waarbij onder meer gebruik is gemaakt van oude boorstaten, sondeergegevens en seismische opnamen, bleek dat de laatpleistocene en

Voor het onderzoek in de Prinses Amaliahaven is gebruikgemaakt van een hoog frequente hydraulische vibrocorer. Deze wordt vanaf een werkschip op de waterbodem geplaatst. (Foto: Archeologie Rotterdam)

vroegholocene bodemlagen tussen circa 25,0 en 20,0 m onder N.A.P. intact aanwezig waren in het gebied. In de westelijke helft zouden met zekerheid rivierduinen, die gerekend worden tot de Formatie van Boxtel, Laagpakket van Delwijnen, voorkomen. De hoogste delen van het rivierduinzand werden tussen 22,0 en 19,8 m onder N.A.P. verwacht. In de oostelijke helft leken de rivierduinen te ontbreken. In dit gebied konden klastische afzettingen behorend tot de Formatie van Kreftenheye, Laagpakket van Wijchen gevonden worden. In dit Wijchenlandschap kunnen onder meer waterlopen, meertjes en periodiek droogvallende vlaktes voorkomen. Op basis van de aanwezige rivierduinen en de naastgelegen klastische afzettingen gold voor het plangebied een redelijk hoge tot hoge archeologische verwachting voor vindplaatsen uit het Vroeg en/of Midden-Mesolithicum. Aangezien het gebied tussen circa 6500 en 6000 voor Chr. verdronk, werden geen vindplaatsen uit jongere perioden verwacht. Tijdens de verkennende fase van het inventariserend veldonderzoek zijn in het gebied van ruim 38 hectare 40 mechanische boringen uitgevoerd. Hierbij zijn inderdaad in een groot deel van het plangebied rivierduinzanden gevonden. In het zuidwestelijke deel ligt de top van de afzettingen het hoogst; op circa 19,9 m onder N.A.P. De dikte van het zandpakket bedraagt hier 281 cm. Naar het noordoosten toe neemt de dikte van het pakket af tot

een minimale dikte van 12 cm. In het noordoostelijke deel van het plangebied ontbreken de rivierduinzanden. Hier bevindt zich een laagte die in eerste instantie is opgevuld met Wijchen-klei. Later is in deze zone een dik pakket jonge zeezanden afgezet, die de onderliggende afzettingen hebben geërodeerd of volledig opgeruimd. De rivierduinzanden in het plangebied zijn grotendeels intact. In de top is bijna overal een humeuze bodem

gevonden. Juist op dit niveau, of daar direct boven, worden eventueel aanwezige archeologische vondsten verwacht. Noemenswaardig is dan ook dat in één verkennende boring in de top van de rivierduinafzettingen een klein stukje vuursteen is gevonden. In een andere boring zijn enkele brokjes houtskool gevonden. Mogelijk zijn deze vondsten een aanwijzing voor de aanwezigheid van een of meerdere archeologische vindplaatsen in de bodem van de Prinses Amaliahaven. Dit is echter niet met zekerheid te zeggen.

Mocht de aanleg van de draaicirkel in de Prinses Amaliahaven doorgaan, dan vormt dit een bedreiging voor de aanwezige intacte rivierduinafzettingen en eventuele archeologische vindplaatsen in het zuidwestelijke deel van het gebied. Voor dit deel is dan ook

Eén van de boringen uit het gebied. Binnen het gele kader zijn de rivierduinzanden zichtbaar.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

een aanvullend onderzoek door middel van mechanische boringen aanbevolen. Voor het noordoostelijke deel is verder geen onderzoek geadviseerd.

Archeologie Rotterdam (BOOR), Dimitri Schiltmans

Vlaardingen | Hoogstraat 204-208

In de periode 26 juni -27 juli 2017 heeft Hollandia Archeologen een archeologische onderzoek uitgevoerd aan de Hoogstraat 204-208 te Vlaardingen. Aanleiding voor het onderzoek was de voorgenomen sloop van het Leskipand en de herontwikkeling van de locatie voor woningbouw. Het vooronderzoek had laten zien dat voor de locatie een hoge verwachting gold op archeologische resten vanaf het begin van de Nieuwe Tijd, met resten van bebouwing vanaf de tweede helft van de 16de eeuw. Uit de bewaard gebleven transportakten, notariële akten en kadastrale leggers uit de periode vanaf 1577 kan worden afgeleid dat op de onderzoekslocatie in ieder geval een chirurgijns-winkel, en later een grutterij met winkel en stalling, en een tapperij/logies met paardenstalling en een veldsmidse uit het begin van de 20ste eeuw gevestigd waren. Het archeologisch onderzoek heeft de oorspronkelijke driedeling van de locatie bevestigd. De rooilijn van de bebouwing liep onder een kleine hoek met de huidige Hoogstraat. De oorspronkelijke huizen waren meerdere keren verbouwd en naar achteren uitgebreid voordat ze werden samengevoegd tot één geheel. Het voormalige huis Hoogstraat 204 had een inpandige (vermoedelijke) beerput, waarin enkele gestapelde, vrijwel complete potten met een witte kalkachtige substantie werden gevonden. Tegen deze beerput aan was een kleine kelder gebouwd die vanuit het huis toegankelijk was en uitkeek op het achtererf. Op dit achtererf lag op de grens met het pand Hoogstraat 202 een cisterne of waterput. Deze diende mogelijk voor het opvangen van (regen)water dat via

een loden pijp vanuit het huis en/of dak in deze put werd geleid, dan wel vanuit de put het huis in kon worden gepompt. De haakse hoek van deze aanvoerpijp sluit vrijwel zeker uit dat de put verband houdt met de sanitaire voorzieningen, aangezien deze anders snel verstopt zou raken. De cisterne of waterput waarvan slechts de koepel werd blootgelegd, is in situ bewaard gebleven. Hierdoor kon (nog) niet worden vastgesteld of de put voor gezamenlijk gebruik van de panden Hoogstraat 202 en 204 was bedoeld. Gelet op de plaatsing op de grens van beide panden lijkt dit voor de hand te liggen. Toekomstig onderzoek kan mogelijk meer uitsluitsel geven over het gebruik van deze cisterne of waterput. Aan de andere kant, tegen het huis Hoogstraat 206 aan, lag een rechthoekige beer- of waterput van doelbewust gesinterde (verglasde) bakstenen. De put was vloeiend dicht gemetseld. In een later stadium is het huis Hoogstraat 204 naar achteren uitgebreid (verlengd), waarbij de kelder is volgestort met afbraakpuin. Bij deze uitbreidingsfase zijn ook de vermoedelijke cisterne en de beer- of waterput aan de kant van Hoogstraat 206 overbouwd. Het afvalwater vanuit het huis werd in deze tweede fase via een gemetselde en aan de binnenkant met gele en groene plavuizen afgewerkte riolering naar een beerput op het achtererf geleid. Gelet op de loop van deze afwatering sloot de beerput vermoedelijk aan op de nieuwe achtergevel of lag er kort achter. Het restant van deze beerput lag onder het ontgravingsniveau en is in situ bewaard gebleven. Het pand Hoogstraat 206 had een kelder langs vrijwel de hele zijkant van het pand. Aan de achterkant van de kelder was een cisterne voor hemelwater aangebouwd. Onder het huis zelf lag een tweede, kleine kelder. Achter deze kelder was in pandig

een waterreservoir aangelegd met een minimale diepte van 5,0 m onder het vloerniveau dat waarschijnlijk gevoed werd door opkomend grondwater. Het meest bijzondere aan dit pand was echter dat de onderste delen van de funderingen van alle gevels uit in situ liggende, groot formaat (34x14x7 cm) bakstenen bestonden. Met uitzondering van de laatste verlenging van dit huis hebben de gevelmuren deze contour altijd aangehouden. Bij de belendende panden Hoogstraat 204 en 208 is een dergelijke fundering alleen nog langs de Hoogstraat zelf (voorgevel) bewaard gebleven. De laag waarin deze oudste fundering van Hoogstraat 206 was ingegraven, dateert op grond van de voorlopige analyse van de vondsten uit de Late Middeleeuwen-Vroege Nieuwe Tijd. Het pand Hoogstraat 208 had halverwege een in pandig toegankelijke kelder met daarin uitsparingen voor stellingen. Op de bepleisterde achterste kelder muur zat graffiti uit de vroege 20ste eeuw. Deze bleek afkomstig te zijn van

Vroeg 20de-eeuwse graffiti van de laatste bewoners van het pand aan de Hoogstraat 208. (Foto: Hollandia archeologen)

Beerput op het terrein achter Hoogstraat 208 uit de Late Middeleeuwen/begin Nieuwe Tijd. Rechts zijn de ophogingslagen zichtbaar waar de oudste funderingen van het pand aan de Hoogstraat 206 doorheen zijn gegraven. (Foto: Hollandia archeologen)

een van de laatste bewoners van het pand. Van de vroeg 20ste-eeuwse smidse die volgens oude tekeningen lag op het terrein achter deze kelder, zijn geen resten gevonden. Op deze plaats was later een tweede kelder met betonnen vloer aangelegd. Op de achterterreinen van de panden lagen diverse afvalkuilen. Deze tekenden zich in het vlak alleen als concentraties van vondsten af. Achter het pand Hoogstraat 208 werd - belendend aan de perceelsgrens met Hoogstraat 210 - een kleine gemetselde beerput uit de Vroege Nieuwe Tijd gevonden. Bovenin de beerput werd een houten plank gevonden, die na dendrochronologisch

onderzoek een sluitdatum kan opleveren. Het bovenste deel ervan moest voor de nieuwbouw worden verwijderd,

het onderste deel is in situ bewaard gebleven. Enkele meters verder naar achteren lag een waterdicht gemetselde en aan de binnenkant met plavuizen betegelde beerbak(?). Deze liep gedeeltelijk onder de zijgevel van het belendende pand Hoogstraat 210 door. Dit kan een aanwijzing zijn voor gezamenlijk gebruik van deze, op het oog vrij kleine, bak. Een andere optie is dat de perceelsgrenzen in het verder van de Hoogstraat af gelegen terreindeel oorspronkelijk gedeeltelijk anders liepen en er sprake is van een latere aanpassing van de percelering.

Het archeologisch onderzoek is gecombineerd uitgevoerd met een aanvullend bouwhistorisch onderzoek naar de ondergrondse delen van de panden. Dit bouwhistorisch onderzoek sluit aan op een eerdere bouwhistorische opname van het opgaande werk en maakt het mogelijk de ontwikkeling van het voormalige Leskipand door de tijd heen te volgen. Bij de uitwerking van het archeologisch onderzoek zullen ook de bouwhistorische gegevens worden betrokken om een totaalbeeld van de locatie te kunnen schetsen.

De bodemopbouw bestond overwegend uit mestachtige, vondstrijke ophooglagen met verspreid nederzettingsafval, voornamelijk dierlijk bot en fragmenten aardewerk. Om inzicht te krijgen in de diepere bodemopbouw is een mechanisch booronderzoek uitgevoerd. De resultaten van dit booronderzoek zullen eveneens in de rapportage worden uitgewerkt.

Hollandia Archeologen, Annette Wagner

Westland - Monster | Havenstraat

Bij het leggen van een nieuwe leiding in de Havenstraat in Monster kon een zeer smalle strook van het kerkhof van de dorpskerk worden onderzocht. In de 30 m lange sleuf, vanaf het koor van de kerk zuidwaarts, werden acht gedeeltelijke (verstoorde) begravingen gevonden. Hoewel zeker

Archeologische begeleiding achter het koor van de kerk van Monster. (Foto: Archeologie Delft)

ook graven verdwenen zullen zijn bij de aanleg van eerdere kabels, lijkt het er niet op dat het kerkhof helemaal vol lag met begravingen. De meeste begravingen hadden een oost-west-oriëntatie. Eén van de oost-west graven kon met

Een skelet tussen de al aanwezige kabels in de leidingsleuf. (Foto: Archeologie Delft)

14C worden gedateerd tussen circa 1300 en 1400. Een graf met een afwijkende zuidwest-noordoost-oriëntatie, min of meer gelijk aan de oriëntatie van het kerkgebouw, kon worden gedateerd tussen circa 1525 en 1675. Bij geen van de begravingen waren nog resten van grafkisten te zien. Uit de verstoorde bovenlaag kwam ten slotte een St. Jacobsschelp met twee doorboorde gaten tevoorschijn. Deze moet afkomstig zijn van een al eerder verstoord graf, en is mogelijk van iemand die in de 15de of 16de eeuw een pelgrimstocht naar Santiago de Compostella heeft gemaakt.

Archeologie Delft, Jorrit van Horsen

Westland - Naaldwijk | Wilhelminaplein

Door een grootschalige herinrichting kon een deel van het historische dorpsplein van Naaldwijk worden onderzocht. Het plein ligt tussen de Herenstraat, de centrale straat in de dorpskern, en de dorpskerk, waarvan delen uit de 12de eeuw dateren.

Uit de sporen blijkt dat het plein nog niet bestond in de 12de en de eerste helft van de 13de eeuw. Hier lagen toen enkele, met brede sloten omgeven erven met ver-

Bodemprofiel op het Wilhelminaplein in Naaldwijk. Van onder naar boven: grijze jonge zeeklei met hierop het donkerblauwgrijze maaiveldniveau uit de Romeinse Tijd, geel opgestoven duinzand (haakwal, Vroege Middeleeuwen?), de donkere middeleeuwse ophooglaag met kuilen en de recente bovenlaag. (Foto: Archeologie Delft)

moedelijk huizen aan de Herenstraat. Achter de huizen lagen akkers en moestuinen waarvan een groot aantal greppels en spitsporen zijn gevonden. In de loop van de 13de eeuw werden alle sloten en greppels gedempt om

Middeleeuwse karrensporen onder de Herenstraat.

(Foto: Archeologie Delft)

het marktplein aan te kunnen leggen. Alle oudere sporen waren afgedekt door een dunne grijze zandlaag met spoelbandjes en de afdrucken van karrensporen. Dit is het restant van het oudste looppniveau van het marktplein. In de 14de of 15de eeuw werd het plein een meter opgehoogd met grond. Dit zwarte pakket is opvallend homogeen. Alleen aan de kant van de Herenstraat tekent zich in het midden van het pakket een iets lichtere scheiding af.

Precies op dit niveau lagen de resten van een bestrating van hergebruikte kloostermoppen. In het donkere ophoogpakket waren veel kuilen gegraven, die waren gevuld met aardewerkscherven van kannen en bierpullen en botten van varkens, vogels en vissen. Mogelijk valt hieruit te concluderen dat het plein werd gebruikt voor markten en dorpsfeesten.

Aan de oostkant van het plein zijn twaalf begravingen van het kerkhof van de dorpskerk vrijgelegd. Bij geen van de begravingen werden houtresten van grafkisten gevonden. Wel werden losse spijkers gevonden. De aardewerkscherven die in de laag met de skeletten zijn gevonden, lijken voornamelijk 15de- en 16de-eeuws.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Westland - Wieringen | Oranjewijk

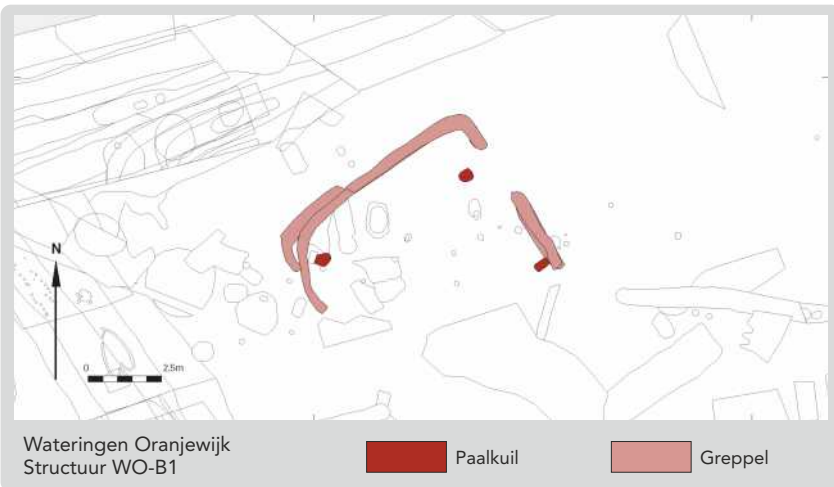
In 2012 heeft op de bouwlocatie Oranjewijk in Wieringen een archeologische opgraving plaatsgevonden. Uit eerder proefsleuvenonderzoek was al gebleken dat dit terrein een hoge potentie had. Dat is niet verbazingwekkend, aangezien het op te graven terrein dicht bij de oude rivier de Gantel lag, die in de Romeinse Tijd van belang was voor de regio. Bovendien liep langs de Gantel een Romeinse weg naar Forum Hadriani. Diverse archeologische onderzoeken in het Westland hebben aangetoond dat in de Romeinse Tijd op regelmatige afstanden langs de Gantel en deze weg inheemse nederzettingen lagen. Ook op de locatie Oranjewijk is in de Romeinse Tijd gewoond. Uit het onderzoek bleek dat hier op de noordelijke oever van de Gantel op verschillende momenten in de 1ste en de eerste helft van de 2de eeuw in totaal drie boerderijen lagen. Twee boerderijplattegronden lagen over elkaar heen en zijn dus na elkaar gebouwd. De derde plattegrond lag in een andere hoek van de opgraving. Uit de onderzoeksresultaten was niet duidelijk of de drie

Aankrassen van de paalsporen van twee over elkaar gelegen gebouwen. (Foto: ADC ArcheoProjecten)

plattegronden op één erf lagen of dat ze gescheiden waren door een erfgreppel. De greppel die er tussenin ligt, is in de Middeleeuwen in gebruik geweest. Het is mogelijk dat deze greppel ook in de Romeinse Tijd al bestond. Brede greppels begrepsden de noord- en westzijde van het terrein. Hierin is veel materiaal gevonden, zoals handgevormd en geïmporteerd aardewerk, metaal, enkele glazen kralen en natuurstenen voorwerpen, daarnaast dierlijk bot en wat slakmateriaal. De resten van rund, schaap en geit wijzen op een bescheiden veestapel voor eigen consumptie. Gerst, emmertarwe, duivenboon en mogelijk snijbiet stonden op het toenmalige dagelijkse menu.

Middeleeuwse structuur. (Illustratie: ADC ArcheoProjecten)

Wateringen Oranjewijk
Structuur WO-B1

Paalkuil

Greppel

Weefgewicht met afbeelding van een weefgetouw. Weefgewichten zijn het enige restant van het weven van wollen en linnen stoffen. Ze waren gemaakt van zacht gebakken klei en waren op een paar plaatsen doorboord om de scheringdraden aan te bevestigen.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Deze vondsten, waaronder veel regionaal gemaakt keukenaardewerk uit het gebied rond Bergen op Zoom (Low Lands Ware,) dateren de greppels in de tweede helft van de 2de en 3de eeuw. Blijkbaar is hier langer gewerkt of gewoond dan aan de gebouwstructuren is af te lezen.

Opmerkelijk is de hoeveelheid en variatie aan weefgewichten. In totaal zijn minimaal vijf weefgewichten in verschillende modellen gevonden. Op één van deze weefgewichten is een schematische afbeelding van een weefgetouw aangebracht. Op deze locatie zijn een halfronde structuur, die mogelijk diende om vee bijeen te brengen, en enkele middeleeuwse greppels gevonden. De aardewerkvondsten die uit deze middeleeuwse sporen komen hebben een heel specifieke datering in de 11de eeuw. Niet veel nederzettingen in ons land hebben op grond van een overtuigende hoeveelheid

aardewerk (bijna 400 fragmenten Elmpt, Pingsdorf en Andenne) zo'n scherpe datering in de 11de eeuw. De Hof van Wateringen is pas later gebouwd, maar opgravingen op dat terrein hebben ook 11de-eeuws aardewerk aan het licht gebracht. Daarmee komt vast te staan dat in de directe omgeving in die periode al sprake moet zijn geweest van een nederzetting.

ADC ArcheoProjecten,
W.F. Reigersman-van Lidth de Jeude

VARIA

Zilveren vingerhoed uit Brielle

Deze vingerhoed dateert uit de 17de of 18de eeuw. Het is een bijzonder exemplaar, uitgevoerd in zilver en met rijke decoraties. Vermoedelijk is deze vingerhoed niet gemaakt voor functioneel gebruik, bijvoorbeeld bij kledingreparatie. Fraai uitgevoerde vingerhoeden als deze werden als geschenk gegeven bij bijvoorbeeld een geboorte of verlovning. Op basis van de ingegraveerde tekst en afbeelding gaat het hier waarschijnlijk om een verlovingsgeschenk van een man aan zijn (toekomstige) bruid. Langs de rand van de vingerhoed staat: D(A) ... EN ROKVS; vermoedelijk een vrouwennaam die begint met een D en haar aanstaande man, ene Rokus. Op de bovenkant van de vingerhoed staat een gevleugeld hert. In de christelijke cultuur is het hert symbool van het verlangen naar het ware geluk. En ook is het in de bijbel een zinnebeeld van reinheid en bevalligheid. Kortom, een passende afbeelding voor op een verlovingsgeschenk.

Erfgoedhuis Zuid-Holland

Dit object werd door een detectoramateur gevonden en aangemeld bij het provinciaal depot voor bodemvondsten.

Midden-Delfland | Harnaschpolder

Archeologie Delft voert al een aantal jaren onderzoek uit in de Harnaschpolder in de gemeente Midden-Delfland. Door middel van grondboringen en proefsleuven is een groot gedeelte van deze polder onderzocht op archeologische sporen die, als ze behoudenswaardig zijn maar niet *in situ* te handhaven, door middel van opgravingen worden onderzocht.

Naast vindplaatsen uit het Neolithicum en de Romeinse Tijd zijn er ook veel vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen aan het licht gekomen en onderzocht. Twee van deze vindplaatsen lagen ten zuiden van de Woudselaan, op terreinen die onderdeel zijn van een groter blok. De westzijde hiervan is het restant van een natuurlijk water dat de bovenloop vormde van het riviertje de Meer. Dit riviertje was op zijn beurt de bovenloop van de rivier de Lier of Lede, die in het zuiden in de Maas uitmondde. Dit blok is in 1569 getekend door Jan Potter. Op deze kaart - die met het

Kaart van de landmeter Jan Jansz. Potter met twee stukken leenland uit 1569, die tot de 44 morgen behoorden die in 1325 in leen werden gehouden door Willem van Naaldwijk. (bron: Collectie Hingman, inv.nr. 2341)

noorden naar beneden is getekend - zijn twee blokken land ingekleurd, één in de Woudse Polder, rechts van de Harnasch Watering, en één in de Harnaschpolder, links van dit boezemwater. Ten noorden van het blok in de Harnaschpolder ligt de Woudselaan, die het blok in de Woudse Polder vanaf de Harnasch Watering verbindt met de Dijkshoornseweg. Op het rechtse blok heeft Potter een heuvel ingekleurd die in het veld nog herkenbaar is als een huisterp. Hier hebben in de jaren '90 van de vorige eeuw archeologische waarnemingen aangetoond dat op deze terp vanaf ongeveer 1175 tot in het derde kwart van de 14de eeuw werd gewoond (MD01-01). Op het terrein van het linker ingekleurde blok in de Harnaschpolder, waarvan het grootste gedeelte in 1569 werd gebruikt voor akkerbouw en de rest als weiland, werden twee laatmiddeleeuwse nederzettingen onderzocht: MD22-16 en MD22-19. De eerste nederzetting (MD22-16) bestaat uit een aantal erven die elkaar deels in tijd opvolgen. De percelen land

waarvan wordt gedacht dat er bewoning op stond, zijn de vier zones (A, B, D en waarschijnlijk ook F). Alle zones zijn begrensd door sloten en brede greppels, die zijn geïntegreerd in het omliggende slotenpatroon. Het botanisch onderzoek laat zien dat de erfsloten permanent watervoerend zijn geweest, met periodiek droogvallende oevers. Ze hebben voornamelijk zoet tot zwak brak water bevat.

De middeleeuwse bewoning start rond 1180/1190 op het erf in zone D. Vanaf circa 1190/1200 is er ook bewoning op het erf in zone A. Het is zelfs niet uitgesloten dat de bewoning op beide

erven gelijktijdig is begonnen. Van gebouwplattegronden ontbreekt elk spoor. Gedacht moet worden aan zogenaamde 'non-earthfast' constructies (zonder fundering). De toegang tot de erven lag tussen beide percelen, waar

spreiding van aardewerk en slacht- en consumptieafval over het opgegraven areaal en de verschuivingen in de bewoning zijn uitsluitend gedateerd op basis van de verspreiding van het dateerbare aardewerk. Uit de aanwezigheid van fragmenten baksteen kan worden afgeleid dat er vanaf het tweede kwart van de 14de eeuw delen van de gebouwen op de erven B en F zijn 'versteend'. Dit kan beperkt zijn gebleven tot werkvloeren of de vloer rondom de haard. De aanwezigheid van roetsporen op de platte zijde van de bakstenen wijst in ieder geval op een stenen vloer rond de haard. De bewoning liep op beide laatste plekken door tot in het derde kwart van de 14de eeuw.

Plattegrond van de nederzetting MD22-19 in de Harnaschpolder. (Illustratie: Archeologie Delft)

Het ontbreken van vormen van borden, pispotten en spaarpotten van roodbakend aardewerk die na 1350 in gebruik komen, zijn daarvoor de argumenten. Waarschijnlijk is de pestepidemie van 1369/1371 er de oorzaak van dat de bewoning daarna stopt.

De tweede nederzetting (MD22-19) ligt iets noordelijker en bestaat uit een erf van circa 40 x 50 m dat is omgeven door grotendeels dubbele sloten van 3-5 m breed. Op het erf komen kuilen voor en enkele korte brede greppels, die mogelijk als osendrop hebben gediend om het regenwater van het dak van het huis op te vangen. Van dit huis zelf ontbreken de sporen, maar tussen de mogelijke osendroppen is de afstand circa 7 m, waardoor er een gebouw van die breedte tussen past. Twee kuilen zijn mogelijk als waterkuilen in gebruik geweest. Andere kuilen dienden om mest of ander afval in te dumpen.

Verder zijn er twee (incomplete) rondlopende greppels, een met een doorsnede van 14 m en een met een diameter van 9,5 m, die als hooimijten zijn geïnterpreteerd. De grote hooimijt heeft aan de westzijde een kleine opening van 1 m groot. Het erf dateert vanaf het derde kwart van de 12de eeuw tot in het derde kwart van de 14de eeuw. Ook hier ontbreken kenmerkende aardewerksoorten uit die laatstgenoemde periode of later.

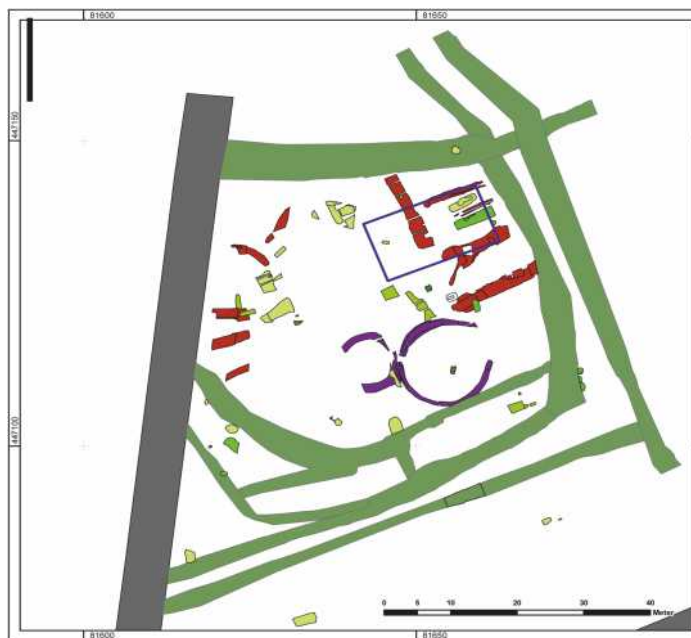
Beide nederzettingen leveren niet alleen een belangrijke bijdrage aan het inzicht over het uiteenvallen van de Hof van Delft als feodaal landbouweconomische eenheid, maar ook over de herontginning na de overstromingen in het tweede kwart van de 12de eeuw, evenals over de maatregelen die genomen werden op waterhuishoudkundig gebied in Delfland na deze overstromingen én over de onderlinge samenhang tussen deze gebeurtenissen. Uit archiefonderzoek, gecombineerd met historisch-geografisch onderzoek blijkt dat de door Potter ingekleurde gronden in 1325 in leen van de graaf werden gehouden

Plattegrond van de nederzetting MD22-16 in de Harnaschpolder. (Illustratie: Archeologie Delft)

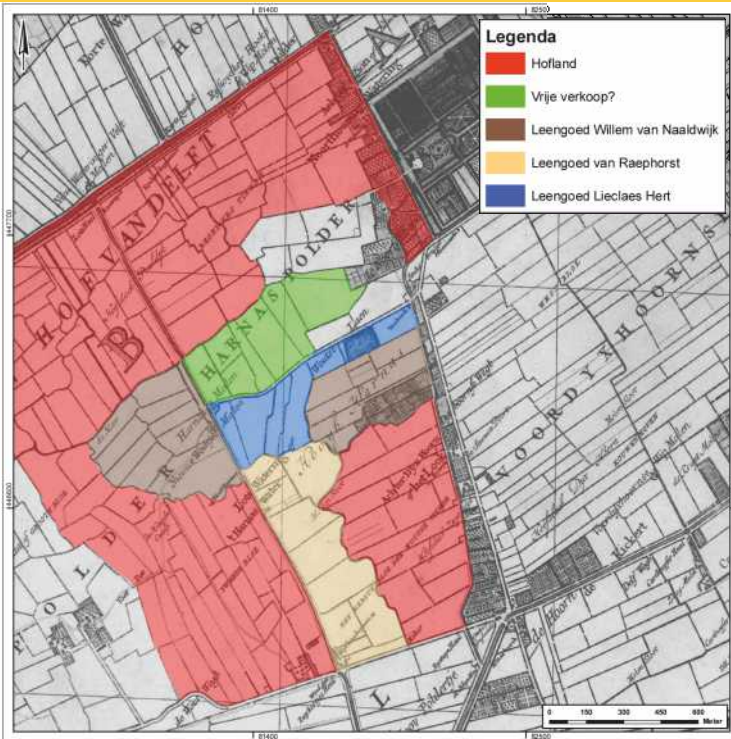
een door bermsloten begrensde weg in oostelijke richting naar de Dijkshoornseweg liep. Aan de hand van het aardewerk zijn geen functionele verschillen aan te wijzen in het gebruik van beide percelen.

De bewoning op het erf in zone A breekt af in het derde kwart van de 13de eeuw en schuift in oostelijke richting op naar zone B. De bewoning op het erf in zone D breekt iets later af, namelijk in het laatste kwart van de 13de eeuw en schuift eveneens in oostelijke richting op naar zone F. Ook op deze erven ontbreken sporen van gebouwen. Behalve op de erven is er ook een concentratie afvalkuilen aanwezig in zone E.

De aanwezigheid van bewoning is gebaseerd op de ver-

Kaart van Cruquius uit 1712 waarop ingekleurd de ligging van aan de hand van historische en historisch-geografische bronnen gelokaliseerde stukken hofland en (leen)land. (Illustratie: Archeologie Delft)

door heer Willem van Naaldwijk. Dit leen was bij elkaar 80 morgen groot. 20 morgen daarvan mocht heer Willem vrij verkopen, 15 morgen werd oorspronkelijk in leen gehouden door heer Liclaes Hert en zijn bastaardkinderen, maar bestierf in het begin van de 14de eeuw ook aan heer Willem van Naaldwijk. De overige 44 morgen land staan afgebeeld op de kaart van Potter. De 15 morgen van Liclaes Hert lagen vermoedelijk ingeklemd tussen het op de kaart van Potter ingekleurde blok in de Harnaschpolder en de Woudselaan. De 20 morgen die Willem vrij mocht verkopen, lagen ten noorden van de Woudselaan, op de kaart van Potter onder deze weg. Daar zijn in 2010 de res-

ten van 'Huijse oft slot Hamasche' opgegraven, waarop in 1359 de ambachtsheer van Spaelandt (Bij Schiedam-Kethel) en Harnasche, heer Jacob, woonde. Dit bezit gaat door huwelijk over op Jacob van Bronkhorst en zijn nazaten. Een ander leen, Vriehernesse genaamd en 30 morgen groot, werd in 1389 van de graaf in leen ontvangen door Diederijc van Raephorst. Daarmee zijn vrijwel alle gronden in de Harnaschpolder die niet meer tot de Hoflanden behoorden en in leen door de graaf waren uitgegeven, aan een eigenaar toe te wijzen.

Uit de verkaveling in zowel de Harnaschpolder als het oostelijke deel van de Woudse Polder blijkt dat het leengoed van Willem van Naaldwijk wordt begrensd door natuurlijke wateren en deze stroompjes en het leengoed worden doorsneden door de Harnasch Watering. Dit suggereert dat de uitgifte in leen gebeurde voordat laatstgenoemde watering werd gegraven. In het gedeelte ten westen van de Harnasch Watering ligt een nederzetting uit circa 1175 (MD01-01) die is geïntegreerd in de natuurlijke begrenzing van het leengoed dat door middel van de Woudselaan was verbonden met de Dijkshoornseweg. Deze verbinding werd afgesneden door het graven van de Harnasch Watering, zodat deze nederzetting en de Woudselaan ouder zullen zijn dan de aanleg van de Harnasch Watering. Uit het feit dat de verkaveling ten westen en ten oosten van de Harnasch Watering haaks op elkaar staan, wordt duidelijk dat de verdere onderverdeling van de grond in kavels dateert van ná het graven van de Harnasch Watering. De bewoning op de nederzetting MD22-16, die begint tussen circa 1180 en 1190, is aangepast aan de verkaveling binnen het leengoed, zodat deze zeer waarschijnlijk gelijktijdig of jonger is dan de verkaveling. Het meest waarschijnlijke scenario is daarom dat de afsplitsing van het leengoed van de Hof van Delft zal hebben plaatsgevonden tussen de overstromingen van

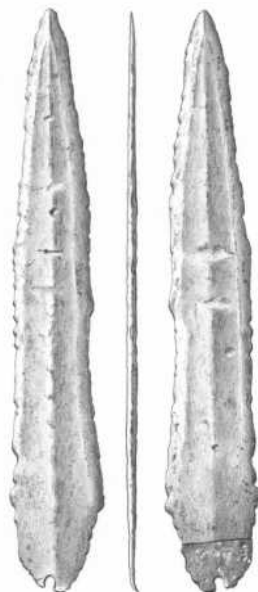
het tweede kwart van de 12de eeuw en de aanleg van de Harnasch Watering. Dit water is vervolgens eerder gegraven dan de verkaveling binnen de natuurlijke grenzen van het leengoed van Willem van Naaldwijk en de verkaveling is weer min of meer gelijktijdig aan de bewoning op de nederzetting MD22-16 (circa 1180/1190). De aanleg van de Harnasch Watering kan daarmee worden gedateerd in het begin van het laatste kwart van de 12de eeuw. De Harnasch Watering maakt deel uit van de gegraven boezemwateren die als nieuwe afvoerroutes zijn gegraven toen als gevolg van de overstromingen de monding van de Gantel was vol geslibd en het overtollige water uit het Westland niet meer voldoende via Naaldwijk op de Maas kon lozen. Bovendien trad er een differentiële klink in het landschap op, waardoor het water vanuit het Westland in zuidoostelijke richting begon te stromen, richting Schie. Deze route was echter veel te lang, waardoor een kortere afvoer noodzakelijk werd: via de Harnasch Watering, de Monsterse Watering en de Zijde werd het water via de Gaag naar de sluizen bij Hutjeshoek nabij Vlaardingengeleid om daar op de Maas te lozen. Dergelijke ingrijpende, bovenlokale ingrepen zullen zijn uitgevoerd op gezag van en onder toezicht van de Hollandse graaf, daar de organisatie van het Hoogheemraadschap toen nog ontbrak. Na de overstromingen uit het tweede kwart van de 12de eeuw heeft de graaf delen van het hofland onder leenverband uitgegeven of verkocht, waarschijnlijk nog vóór, of gelijktijdig met het begin van de bewoning in het latere leengebied van Willem van Naaldwijk. Het onder leenverband verkopen van stukken hofland was wellicht noodzakelijk om de ingrijpende waterstaatkundige ingrepen te kunnen financieren, zoals hij eerder al de herontginning in het overstroomde gebied had gefinancierd. Door het losweken van stukken hofland werd het noodzakelijk om de landerijen verder in te delen in aparte

percelen om de verschillende juridische eigendommen te begrenzen. Op deze stukken land werden boerderijen gebouwd door de nieuwe eigenaren, die er pachters opzetten om het land te exploiteren. De nederzettingen op het leengoed van de voorgangers van Willem van Naaldwijk behoren daarmee tot de eerste generatie boerderijen die buiten de organisatie van de Hof van Delft op voormalig hofland werden gesticht. De bewoners van de opgegraven nederzettingen waren dus vanaf het begin vrije boeren die het land pachtten van de leenman van de graaf.

Archeologie Delft, Epko J. Bult

Een bronzen dolk van het strand te Scheveningen

Op 2 januari 2014 was de heer H. Visser aan het speuren met zijn metaaldetector op het strand van Scheveningen (gemeente Den Haag) in de buurt van het welbekende Kurhaus, toen plotseling zijn apparaat uitsloeg. Na wat woelen vond hij op circa 15 cm onder het oppervlak een groen uitgeslagen plat langwerpig object, dat hij in eerste instantie voor een oude briefopener hield. Thuisgekomen maakte hij met schuurpapier een klein stukje van het ding schoon, waarbij een geelkoperen kleur voor de dag kwam. Bij navraag op een internetforum voor detectorzoekers kreeg hij het advies om contact te zoeken met een professionele archeoloog, omdat hij blijkbaar op iets bijzonders was gestuit. Eind januari 2014 zocht de heer Visser per mail contact met de derde schrijver, de provinciaal archeoloog van Zuid-Holland. Deze determineerde het voorwerp met enig voorbehoud als een dolk uit de Bronstijd en informeerde zijn collega's van de

Bronzen dolk gevonden op het strand van Scheveningen vlakbij het Kurhaus. Ware lengte 14,25 cm.

(Illustratie: R. Timmermans)

gemeente Den Haag over de vondst. De archeologen van deze gemeente zochten daarop contact met de heer Visser en kregen van hem het object in bruikleen ter bestudering. Zij hebben bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed te Amersfoort een analyse naar de chemische samenstelling laten uitvoeren door de tweede schrijver. Daartoe zijn met behulp van röntgenfluorescentie (XRF) verscheidene metingen uitgevoerd.

De dolk is een losse vondst, dat wil zeggen dat het voorwerp niet samen met andere archeologische resten is gevonden. Vermoedelijk is het artefact op het Scheveningse zand beland met de circa 2.5000.000 kubieke meter zand die daar tussen 2009 en 2013 is opgebracht. Het zand werd destijds voor de kust opgezogen en was nodig om de hoger wordende golven te breken en de zwakke kustlijn te versterken. Jammer genoeg is de origine van dit zand niet meer precies te achterhalen.

Het ontbreken van geassocieerde archeologische resten bemoeilijkt de ouderdomsbepaling van het dolkje. Daar komt bij dat op dit moment evenmin een typologische datering kan worden gegeven, omdat een verkennende zoektocht naar morfologische tegenhangers nog geen

bevredigende resultaten heeft opgeleverd. Wel biedt de chemische analyse enkele aanknopingspunten. Daaruit blijkt dat als grondstof brons is gebruikt met een (oorspronkelijk) tingehalte van ongeveer 16%. De gehalten van de elementen anders dan koper en tin zijn zeer laag. De zuiverheid van de legering wijst niet op hergebruikt brons. Verder is het lage loodgehalte (<0,5%) in combinatie met het tingehalte een sterke aanwijzing dat de herkomst van de grondstof moet worden gezocht op de Britse eilanden. Daar komen zowel in Wales als in Cornwall (oxidische) koperertsen voor. Verscheidene bronzen lanspunten uit België zijn qua metaalsamenstelling (tin 12-20% én lood <0,5%) goed vergelijkbaar.

De lanspunten worden in de Late Bronstijd (circa 1200-800 voor Chr.) gedateerd en daarmee is een voorlopige indicatie voor de ouderdom van de dolk uit Scheveningen voorhanden. In een publicatie voor *Metaaltijden 5. Bijdragen in de studie naar de metaaltijden* van 2019 hopen de auteurs meer uitsluitel te kunnen geven over de datering. Het is de bedoeling dan ook uitgebreid stil te staan bij typologische parallellen en nogmaals in te gaan op de context.

Tot slot, de vinder was zo vriendelijk de dolk te schenken aan de gemeentelijke archeologische dienst van Den Haag.

ADC, E. Drenth, RCE, B. van Os & Provincie Zuid-Holland R. Proos

Wandelen door middeleeuws Rotterdam

Tijdens de Nationale Archeologiedagen in het weekend van 14 en 15 oktober 2017 is door Archeologie Rotterdam (BOOR) de gratis app 'Wandeling door middeleeuws Rotterdam' gelanceerd. Door het bombardement van 14 mei 1940 is van het oude stadscentrum van Rotterdam vrijwel niets meer over. Maar onder de grond zijn nog allerlei

Route van de middeleeuwse wandeling.

(Illustratie: Archeologie Rotterdam)

Tijdens de Nationale Archeologiedagen 2017 was Archeologie Rotterdam bij de Laurenstoren aanwezig met een informatiekraam en werden de bezoekers op weg geholpen op hun wandeling met de app door 'middeleeuws Rotterdam'. (Foto: Archeologie Rotterdam)

Download de gratis izi.TRAVEL-app en zoek daarin op: 'middeleeuws rotterdam'.

(Illustratie: Archeologie Rotterdam)

resten van de stad en voorwerpen van Rotterdammers te vinden die hier eeuwen geleden hebben gewoond. De app leid je langs plaatsen in het centrum waar middeleeuws Rotterdam nog te beleven is. Het vertelt aan de hand van beelden, animaties en filmpjes over het ontstaan en de ontwikkeling van de stad.

Archeologie Rotterdam (BOOR), A.C. Carmiggelt

Tentoonstelling Cold Cases in Rotterdam

De reizende tentoonstelling 'Cold Cases in de Nederlandse Archeologie' was van 25 april tot en met 24 juni 2017 te zien in de hal van de Centrale Bibliotheek in Rotterdam.

Bezoekers bekijken de tentoonstelling Cold Cases in de centrale bibliotheek Rotterdam. (Foto: R. Castelijns)

Maja d'Hollosy bestudeert de 'Bikkel'. (Foto: skulpting)

Op de tentoonstelling waren niet alleen menselijke skeletten te zien die recent zijn opgegraven bij de Laurenkerk in Rotterdam, maar ook skeletten en crematieresten die al jaren in het depot lagen. De vondsten varieerden van schedelresten uit het Mesolithicum, een crematiegraf uit de Romeinse Tijd tot een houten grafkist met inhoud uit het

begin van de 17de eeuw. Publiekstrekker van de tentoonstelling was de zogenaamde 'Bikkel van Rotterdam'. Deze robuuste man overleed aan het begin van de 17de eeuw en was toen ouder dan vijftig jaar. De botten tonen aan dat deze man zware arbeid heeft verricht en diverse fysieke ongemakken had. Door een tekort aan vitamine D in zijn jeugd had deze man kromme benen. Daarnaast had hij een gebroken sleutelbeen en een dijbeenfractuur. De breuken zijn mooi geheeld en hij heeft hierna nog enkele jaren geleefd. Verder was zijn rechterschouder versleten en leed hij aan een hernia.

Gezichtsreconstructie van de 'Bikkel'.

(Foto: skullpting)

Maja d'Hollosy (skullpting) heeft volgens de forensische methode van deze 'Bikkel' een 2D-gezichtsreconstructie gemaakt. De tentoonstelling werd gemaakt door TGV teksten en presentatie in samenwerking met Archeologie

Rotterdam (BOOR) en de bibliotheek Rotterdam.

Archeologie Rotterdam (BOOR), M.M.Sier

Driekoningen en Maria in Vlaardingen

Kroontje

Op verzoek van de gemeente Vlaardingen heeft AWN afdeling 8 'Helinium' de stortgrond onderzocht die kwam van het plaatsen van ondergrondse afvalcontainers. Een van de containers werd in de Kuiperstraat in het centrum van de stad geplaatst. Uit de grond van deze locatie kwam een grote hoeveelheid materiaal uit

Fragment van een driekoningen kroontje gevonden in Vlaardingen. (Foto: Helinium)

de 14de en 16de eeuw. Hiertussen zaten twee religieuze objecten, die niet vaak in opgravingen gevonden worden. De eerste vondst leek een fragment van een pelgrimsinsigne uit Keulen. Het is slechts 2 cm hoog en toont het verhaal van de aanbidding van Maria met kind door de drie koningen. Maria en kind zijn fragmentarisch bewaard, maar met aureool duidelijk herkenbaar. Links ervan, onder een arcadische boog, buigt een van de drie koningen al enigszins door zijn knieën om zijn geschenk aan te bieden. De andere twee koningen missen. Aan de onderzijde is een parelrand versiering aangebracht. Navraag bij Willy Piron en bij Carina Brumme, beiden specialist op het gebied van pelgrimsinsignes, leert echter dat het geen insigne is, maar een fragment van een driekoningenkroontje. Wat dat is laat zich het makkelijkste vertellen aan de hand van een completer kroontje uit Dordrecht.

Schakel van het complete kroontje uit Dordrecht.

(Foto: Helinium)

Het bestaat uit een metalen band die aan beide uiteinden voorzien is van sluitwerk dat in elkaar gehaakt kan worden. In het algemeen zijn deze banden zo'n 7 tot 15 cm lang en 3 à 4 cm hoog. Door het rond te buigen ontstaat een klein kroontje van 3 tot 5 cm in doorsnede.

Ook kunnen grotere kronen worden gemaakt door meerdere banden aan elkaar te schakelen.

Gezien de onbeschadigde onderzijde zou het Vlaardingse exemplaar tot de band kunnen behoren. In tegenstelling tot het Dordtse exemplaar is zo'n band bijna altijd open-gewerkt. Er zijn dan figuratieve vormen, planten, Franse lelies of de namen van de drie koningen Caspar, Melchior en Balthasar te zien en heel soms een scène uit het verhaal van de drie koningen. Het komt echter vaker voor dat deze laatste voorstelling bovenop de band is geplaatst. Er zijn hierbij twee varianten van het verhaal bekend: de aanbiddingsscène, en de reis en aankomst van de koningen bij Maria en kind.

Driekoningenkroontjes zijn zeldzaam in Nederland. In de bekende reeks 'Heilig en Profaan' staat geen enkel kroontje beschreven. En tussen de meer dan 15.000 laatmiddeleeuwse insignes en ampullen in de database van de onderzoeksgroep Kunera staat slechts één exemplaar, uit Middelburg. Met Dordrecht en Vlaardingen zijn er dan welgeteld drie Nederlandse vindplaatsen. In Europa komen ze voor zover bekend ook niet veel voor. Carina Brumme komt in haar onderzoek naar miniatuurkroontjes net boven de 50, waarvan zo'n 70% met een driekoningen-scène. Aangezien de meeste in Frankrijk gevonden zijn neemt zij aan dat ze in Frankrijk gemaakt zijn, en het gebruik ervan vooral tot dit land beperkt is gebleven.

De kroontjes komen uit dezelfde tijd als de pelgrimsinsignes, oftewel Late Middeleeuwen tot eerste helft van de 16de eeuw. Brumme dateert het Vlaardingse fragment op de 15de-/eerste kwart 16de eeuw, maar waar de kroontjes exact voor werden gebruikt is niet zeker. Gezien hun geringe omvang kunnen ze gebruikt zijn als aankleding van heiligenbeeldjes. Het is bekend dat in bedevaartsoorden attributen werden verkocht om beeldjes te versieren. Onduidelijk blijft dan wel waarom dit gebruik

voornamelijk tot Frankrijk beperkt zou blijven.

Andere mogelijkheden sluiten aan bij de driekoningen-vingering zelf. Het is een feest van de armen en kinderen, waarbij zij (gekroond en al) zingend en bedelend langs de deuren trekken. Dit gebruik lijkt in de tweede helft van de 15de eeuw op te komen, om pas een eeuw later echt populair te worden. Maar dan komen de kroontjes al niet meer voor. Eerder zien we echter wel de bonenkoning op het toneel verschijnen.

Op driekoningen werd in gezinnen en andere gezelschappen een koning voor één dag gekroond. Hiervoor werd een taart gebakken waarin een boon verstoppt zat. Degene die de boon in zijn stuk taart vond, was de gelukkige. Die bonenkoning mocht voor een dag heerser spelen in dit spel van de omgekeerde wereld. Deze taarten worden overigens nog altijd gebakken. Vooral in Frankrijk waar ze, versierd met een kroontje, bekend staan als 'galette des rois'. En zo zijn we weer terug in het land waar de meeste driekoningenkroontjes vandaan komen.

In Frankrijk wordt de traditionele Driekoningenkoek nog tot op de dag van vandaag versierd met een kroontje.

Maria

Het tweede bijzondere object dat uit de stort van de Kuiperstraat kwam, is een circa 9 cm hoog fragment van een pijpjaarde beeldje. Het toont een naakte baby die de borst krijgt. Het gewaad van de moeder valt plooiend uit. Het is een beeldje van Maria, die het kindje Jezus voedt. Deze Maria-voorstelling staat bekend als Maria Lactans, Madonna Lactans of Virgo Lactans.

Zo'n beeldje van Maria Lactans drukt de idee uit van de eenheid tussen God en mens. De idee dat in Christus God ook mens geworden is, door een mens gebaard en gevoed. Tegelijk benadrukt het de liefde tussen moeder en zoon waardoor bij uitstek Maria

Vlaardingse Maria Lactans. (Foto: Helinium)

geschikt is als bemiddelaar tussen God en de mensheid, en de menselijke liefde voor God die noodzakelijk is om dichter tot Hem te komen. Ook herinnert het aan Maria's melk en haar borsten, die vooral door toedoen van Bernard van Clairveaux (1090-1153) onder de aandacht van de middeleeuwse mens kwamen, door een wonder of visioen dat hem overkwam waarbij Maria melk uit haar borsten op de lippen van de heilige druppelde. Wat maakt het Vlaardingse fragment nu zo bijzonder? Religieuze pijpjaarden beeldjes worden heel vaak gevonden, ze zijn de materiele weerslag van privé-devotie onder het 'gewone' volk die vanaf de 14de eeuw sterk groeit.

Maria Lactans uit Deventer.

(Foto: Maarten Binnendijk)

Maar bijzonder is dat in deze massale religieuze uiting, pijpjaarden beeldjes van Maria Lactans nauwelijks voorkomen. Een eerste inventarisatie komt op slechts drie andere Nederlandse vindplaatsen: Den Haag, Utrecht, Deventer, en vier stuks in verschillende Duitse musea. Voor ons is in het kader van de Vlaardingse vondst vooral het exemplaar uit Deventer interessant. Het is een 20 cm hoog beeldje van de voedende Maria, met de kap van de in plooiën uiteenvallende mantel over haar hoofd getrokken. Het is het enige exemplaar van een staande Maria. De andere zitten, of de positie is onduidelijk (Utrecht). Het Vlaardingse fragment lijkt erg op het Deventer beeldje, zowel in grootte als in de plooiën van haar mantel. Het is daarom waarschijnlijk dat we hier met eenzelfde beeld te maken hebben. De vondstcontext van het Deventer beeldje dateert uit de periode 1450-1475. Volgens dr. Gerald Volker Grimm, specialist op het gebied van pijpjaarden figuurtjes, past het uiterlijk van het beeldje in de stijl van die tijd. Ook het Vlaardingse fragment dateert hij in deze periode, hoewel hij een iets vroegere datering, vanaf 1425, niet uitsluit. De vraag is waarom Maria Lactans als pijpjaarden beeldje zo weinig voorkomt. Of omgedraaid, wie waren wel populair?

Naast Jezus zelf, meestal als kindje, en een 'gewone' Maria (met kind) als toppers zijn dit de heiligen Catharina en Barbara. Deze twee maken deel uit van de groep van de veertien noodhelpers, of Heilige helpers. Volgens Grimm zijn naast Jezus, Maria en de apostelen, juist leden uit deze groep veel voorkomend. Daarnaast zal de voedende Maria toch in de eerste plaats vrouwen, waaronder nonnen aangesproken hebben. Hierbij vormde het voedsteraspect een kwalitatieve toevoeging aan het religieuze hoofdmotief (het vlees-geworden Woord en Maria als bemiddelaar). Maar zo'n hoofdmotief komt wellicht al voldoende tot uitdrukking door Maria en het kindje Jezus gezamenlijk te tonen. Het moederschap van Maria zal een ieder bekend geweest zijn, en behoefde niet nog eens extra benadrukt te worden. In lijn hiermee is dat de beeldjes van de zittende Maria (Duitsland, Den Haag) sterk refereren aan het beeld van de Madonna van de nederigheid. Het voeden van het kind voegt aan die nederigheid weinig toe. Overigens komt in de Deventer (en Vlaardingse) Maria, door de afwezigheid van een kroontje, die nederigheid ook naar voren. Dit is wel opvallend, want bij pijpaarden beeldjes is Maria bijna altijd gekroond. Zij wordt toch overwegend als koningin van de hemel neergezet. Ook een personage die haar eigen heilige dag kende. Wellicht geeft het bovenstaande een begin van een antwoord op de vraag. De pijpaarden beeldjes die vanaf het einde van de 14de eeuw werden gemaakt, waren vooral voor de markt bedoeld. Er moest dus vraag naar zijn. De andere beeldjes voldeden hierin klaarblijkelijk al. Aan extra ondersteunende kwaliteit van het moederlijk voeden van het kind was dan minder behoefte. En zelfs de zelfstandige helende kracht die aan de melk van Maria werd toegedicht kon de noodhelpers niet vervangen. En toch vinden we haar terug. Van twee van de hierboven genoemde plaatsen is de context bekend. In Vlaardingse is dit een gedempte sloot, waar aan de overzijde van de

straat een Franciscaner tertiariïsklooster lag. Mogelijk staat het beeldje hiermee in verband. Een overeenkomende vondst, in dit geval een mal voor het maken van een pijpaarden Maria Lactans-reliëf, is in Amersfoort gevonden in de voormalige tuin van een Franciscaner mannenklooster. De Deventer Maria Lactans komt uit een profane context, een tolhuis/wachthuis annex herberg. Hier kwamen ook twee andere beelden naar boven, de Heilige Ursula met haar maagden en een kruisigingsgroep. Als beschermheilige van de schutterij vinden de opgravers Ursula goed passen binnen een context van een tolhuis/wachthuis. Maar ze geven geen duiding aan de Maria Lactans, of de groep als totaal. Dat is dus nog stof voor nader onderzoek. De vondst van een pijpaarden Maria Lactans lijkt daarom bijzonder. Uit een eerste inventarisatie blijkt zij grotendeels

Op dit schilderij uit 1516 van de Italiaanse schilder Girolamo Giovenone staat een zogenaamde Maria Lactans. Deze voorstelling werd populair met de opkomst van de Cisterciënzor orde in de 12de eeuw, na het midden van de 16de eeuw werd naaktheid door de kerkelijke leiders afgewezen en verdween dit type voorstelling.

te ontbreken binnen de massale volksdevotie van de Late Middeleeuwen. Dit nu, is in tegenspraak tot de literatuur over Maria Lactans, die haar juist grote populariteit toedicht. Deze literatuur komt echter vooral voort uit kunsthistorisch onderzoek, waar het archeologisch materiaal niet bij betrokken is. Mogelijk speelt hierin ook een te eenzijdige oriëntatie op regio of periode een rol. Hoe dan ook, in Nederland (en Duitsland) lijkt Maria Lactans in ieder geval minder populair bij de 'gewone man en vrouw' dan de kunsthistorische literatuur doet vermoeden.

Rutger Terluin, Helinium

Helinium bedankt de archeologische diensten van de gemeenten Deventer (Bart Vermeulen) en Dordrecht (Marc Dorst), het Archeologisch en Bouwhistorisch Depot van de gemeente Vlaardingse (Carolien Van Loon, Peter Versluis) en het Museum Vlaardingse (Berry Boesman) voor het beschikbaar stellen van de afbeeldingen.

Den Haag | Rotterdamsebaan

In het tracé van de Rotterdamsebaan is een bunker ontdekt. Deze zogenaamde tobruk lag onder de grond pal tegen de Laan van Hoornwijck aan. De tobruk is uitge-

De bunker wordt gelicht.

(Foto's: afdeling archeologie, gemeente Den Haag)

graven en onderzocht. De 50.000 kilo wegende tobruk is uit de grond gehesen en naar de scoutinggroep Van Weerden Poelman in Ypenburg verhuisd. Tijdens de bezetting stond er rondom en ter verdediging van het vliegveld Ypenburg een aantal tobruks. In het verleden zijn ze allemaal opgeruimd. Dit is de laatste tobruk van het oude vliegveld. Om die reden wordt hij bewaard en als herinnering aan de bezetting neergezet in Ypenburg.

Archeologie Den Haag

Rotterdam | Maasvlakte 2

Sinds 2008, toen men met de aanleg van Maasvlakte 2 als uitbreiding van de haven van Rotterdam begon, is de locatie uitgegroeid tot een archeologische en paleontologische vindplaats van internationaal belang. Beperken we ons tot de archeologie dan vallen vooral de vele honderden vuurstenen artefacten op. Het merendeel hiervan dateert uit het Midden-Paleolithicum en het Mesolithicum; artefacten uit het Laat-Paleolithicum zijn er ook, maar schaars. Behalve vuurstenen worden ook spitsen van been en gewei gevonden, en nu en dan zelfs menselijke resten (bijv. Amkreutz et al., 2017). Vanzelfsprekend lagen deze vondsten niet meer in hun oorspronkelijke context; ze zijn

Verschillende aanzichten van de vuistbijl van Wommersomkwartsiet van Maasvlakte 2.

(Foto: F. de Vries, ToonBeeld, Oosterwolde)

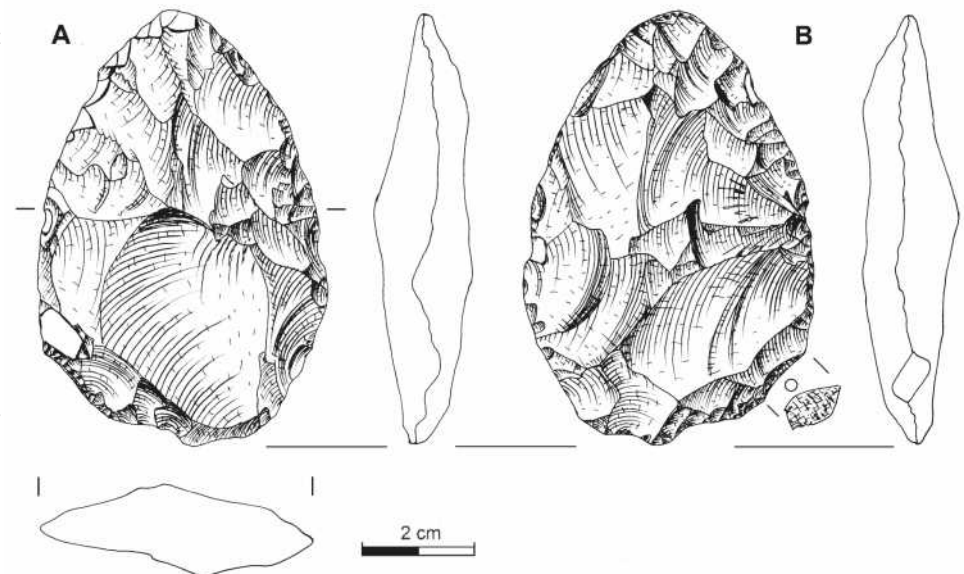
afkomstig uit een zandwingebied ten westen van Maasvlakte 2.

In augustus 2016 vond Remco Mouthaan uit Spijkenisse op het strand van Maasvlakte 2 een vuistbijl uit het Midden-Paleolithicum. Nu zijn vuistbijlen al behoorlijk zeldzaam – op de Maasvlakte zijn maar vier andere exemplaren gevonden –, maar wat dit exemplaar extra bijzonder maakt, is dat het niet van vuursteen is gemaakt, maar van Wommersomkwartsiet. Deze grondstof komt van nature voor in de omgeving van Tienen in België en is vooral tijdens het Mesolithicum op vrij grote schaal geëxploiteerd; artefacten van dit glimmerhoudende materiaal vinden we vooral in België, maar ook op mesolithische vindplaatsen in zuidelijk Nederland komt het regelmatig voor. Op de vroeg- en midden-mesolithische vindplaats in de Yangtze-haven op de Maasvlakte zijn ook enkele artefacten van Wommersomkwartsiet gevonden, evenals in het midden-mesolithische grafveldje bij Beverwaard (Niekus et al., 2014, 2016). Tot dusver zijn midden-paleolithische artefacten van Wommersomkwartsiet uitermate zeldzaam.

In totaal kennen we ongeveer 20 artefacten van deze markante grondstof. De vuistbijl van Maasvlakte 2 is het tweede artefact uit Nederland; het eerste is een fraaie schaaft uit groeve l'Ortye bij Stein in Limburg (Amkreutz & Verpoorte, 2009a, b).

Op enkele kleine (sub)recente beschadigingen na is de vuistbijl, die werd gemaakt van een afslag, compleet. Enkele maten: lengte 7,6, breedte 5,1 en dikte 1,6 cm. Het gewicht is 58 gram. Volgens de Franse typologie (Bordes, 1961) gaat het om een 'biface subcordiforme', een min of meer 'hartvormige' vuistbijl. De tophelft van de vuistbijl doet enigszins schaaftachtig aan; dit is een kenmerk dat we vaker zien bij vuistbijlen uit het Moustérien Complex, een groep tradities uit het Late Midden-Paleolithicum. Dit soort kleine, relatief vaak van afslagen gemaakte vuistbijlen zijn

De vuistbijl van Wommersomkwartsiet. Het cirkeltje geeft de plaats van het slagpunt aan van de afslag waarvan de vuistbijl is gemaakt. Wit gelaten: recente beschadigingen. (Illustratie: L. Johansen, Haren)

vooral kenmerkend voor een van die tradities, het zogenaamde 'Moustérien de tradition acheuléenne' (MTA). Franse vindplaatsen met dergelijke vormen, zoals Pech-de-l'Azé, hebben dateringen rond 50.000 jaar geleden, en stammen dus uit het relatief milde middendeel van de laatste ijstijd (MIS-3, circa 59.000-24.000 jaar geleden). In diezelfde periode - rond 40.000 jaar geleden - stierven de Neanderthalers uit en namen de Cro-Magnons het stokje over. De vuistbijl is een vrij extreem voorbeeld van lange-afstandstransport van artefacten door Neanderthalers. De afstand tussen de bron en het zandwingsgebied in de Noordzee is maar liefst 160-175 km; dit is uitzonderlijk aangezien de afstanden in deze periode zelden meer dan 100-120 kilometer bedragen, en de maximale afstand van een artefact van Wommersomkwartsiet tot dusver 65 km was. Overigens zijn deze afstanden hemelsbreed gemeten en kan de daadwerkelijke route van het stuk vele malen langer geweest zijn. De vuistbijl past goed in het patroon van mobiliteit van Neanderthalers. Dit soort artefacten kunnen we beschouwen als onderdeel van de persoonlijke uitrusting van een Neanderthaler. Waarschijnlijk werden dit soort voorwerpen meegenomen tijdens trektochten en continu onderhouden, aangescherpt, gerepareerd en hergebruikt. Daarbij moet bedacht worden dat het hier gaat om een voorwerp van fraai materiaal, dat mogelijk met extra zorg werd omgeven. Hoe dan ook: dit is een bijzondere vondst die eens te meer het belang van de prehistorische Noordzee-landschappen onderstreept.

Stichting STONE, Marcel Niekus
(marcelniekus@gmail.com)

Rijksmuseum van Oudheden,
Luc Amkreutz (l.amkreutz@rmo.nl)

Dick Stapert & Lykke Johansen (d.stapert@planet.nl)

Ondergrondse afvalcontainers in het historische centrum van Schoonhoven

In 2014 en 2015 heeft ADC ArcheoProjecten het plaatsen van ondergrondse afvalcontainers op verschillende locaties in de historische stadskern van de gemeente Schoonhoven archeologisch begeleid. De begeleidingen behelsden het toezicht houden op het uitgraven van achttien werkputten van 2,5 x 2,5 m breedte en maximaal 3,3 m diepte.

Bakstenen vloeren en muurdelen in de Havenstraat.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Hoewel de te ontgraven putten slechts een klein

oppervlak hadden, zijn op de meeste locaties sporen van bewoning en stadsinrichting uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd gevonden. De structuren bestonden uit muurfunderingen, kadefunderingen, vloerniveaus, gedempte grachten en ophogingslagen. Van de 14de-eeuwse stadsmuur is een deel van een poorttoren of wachttoren met een schietgat erin gevonden. De in de late 16de en 17de eeuw aangelegde wallen zijn gevonden in de vorm van zeer

Deel van een poort- of wachttoren met schietgat op de kruising Korte Dijk/Wal.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Van links naar rechts een kalkstenen kanonskogel, een wijnfles, bovenleer van een schoen met rollknopgaten.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Links een tinnen brandewijnkom; rechts een compleet kogelslot.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

dikke ophogingspakketten.

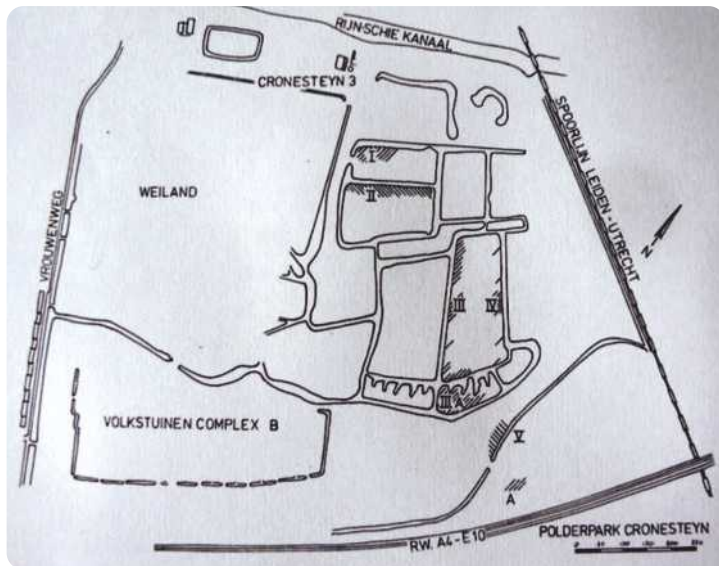
Op enkele locaties werden objecten van aardewerk, glas, bouw materiaal, natuursteen, leer en metaal gevonden. Opvallende vondsten zijn een 16de-eeuws kogelslot, een kalkstenen kanonskogel en een tinnen brandewijnkom uit de 17de-18de eeuw.

ADC ArcheoProjecten, H. van Engeldorp Gastelaars

Veldverkenning in polderpark Cronesteijn in Leiden

Het is bekend dat in de kleine Cronesteijnse- of Knotterpolder (gemeente Leiden) vermoedelijk een nederzetting uit de Romeinse Tijd heeft gelegen. In de hele polder zijn veel bodemvondsten uit de Romeinse Tijd gedaan, zowel van inheems als van geïmporteerd aardewerk. De archeologische vondsten wijzen op vrij intensieve menselijke activiteit in dit gebied gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling.

Polderpark Cronesteijn in 1982. De archeologische vindplaatsen van Romeins aardewerk zijn gearceerd (Kaart: uit Suurmond-van Leeuwen, "De Kleine Cronesteijnse polder in Leiden").

Bij de aanleg van het polderpark Cronesteijn in 1982 is niet alleen Romeins maar ook vroegmiddeleeuws aardewerk gevonden. De Knotterpolder is van de 6de tot 8ste eeuw bewoond geweest.

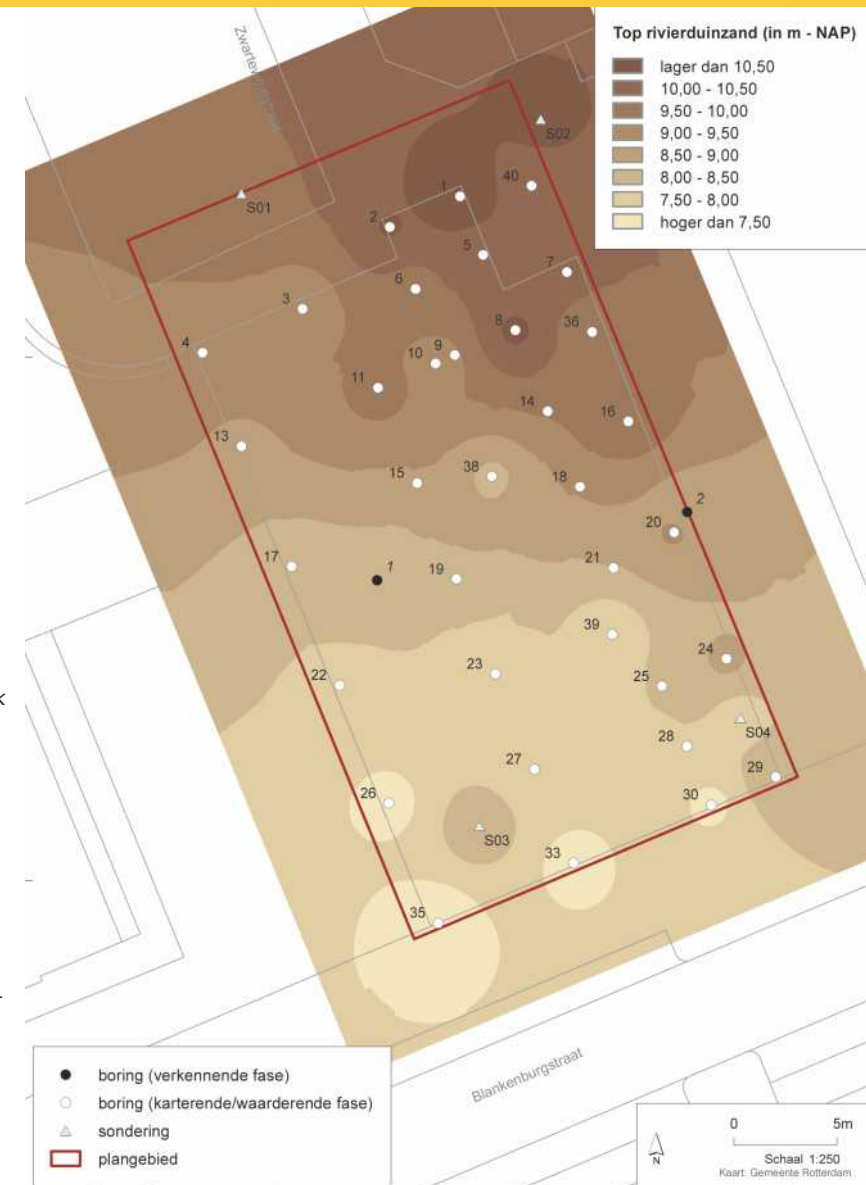
Bij uitvoering van grondwerkzaamheden in polderpark Cronesteijn vonden we op 26 juli 2017 veel scherven uit

de Romeinse Tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. De grondwerkzaamheden vonden plaats in het gedeelte van de polder waar in 1982 de vindplaatsen III en IV waren (zie kaartje). Vermoedelijk zijn deze vondsten eveneens uit de aanwezige (uitgediepte) sloten gekomen en over het terrein verspreid. Wij hebben alleen gezocht bij de vindplaatsen III en IV. De vondsten bestaan uit aan de oppervlakte gevonden fragmenten aardewerk, glas en bouw-materiaal. Zo vonden we scherven van Romeinse tegula en imbrex, import-aardewerk, maar ook fragmenten vroeg-middeleeuws (Pingsdorf) en laatmiddeleeuws (merovingisch) aardewerk. Ook scherven uit de Nieuwe Tijd werden gevonden: geglazuurd rood aardewerk, pijpenkopjes, majolica en tegelfragmenten.

AWN Rijnstreek

Rotterdam | Hoogvlietstraat

Naast de openbare basisschool De Globe aan de Hoogvlietstraat in Rotterdam is in 2015 een nieuwe gymzaal gebouwd. Voordat de bouw begon hebben de archeologen van de gemeente Rotterdam onderzoek gedaan op deze locatie. Op 8 m onder de plek waar eerst een basketbalveld lag, stuitten de archeologen op resten uit het Mesolithicum. De resultaten zijn in 2017 gepresenteerd in een rapport (Schiltmans et al. 2017). Het veldwerk is uitgevoerd in 2014 en 2016 en bestond uit een karterend en een waarderend inventariserend veldonderzoek. Door het slaan van ruim 37 heipalen tot in de top van de pleistocene afzettingen zou de ondergrond plaatselijk tot ongeveer 20 m beneden N.A.P. worden geroerd. Voor de bouw van de gymzaal zou de bodem worden ontgraven tot 1,5 m beneden N.A.P. In een voorafgaand verkennend

Locatie van de boringen in het plangebied en de hoogte van het rivierduinzand. (Illustratie: Archeologie Rotterdam)

inventariserend veldonderzoek is in boringen en sonderingen op circa 11 tot 7 m beneden N.A.P. de top

van een rivierduin gevonden. In deze top heeft bodemvorming plaatsgevonden en zijn er archeologische indicatoren gevonden, zoals houtskool, botfragmenten (verbrand en onverbrand) en een splinter kwartsiet. De waarde van de vindplaats werd zeer hoog ingeschat en zo werd het advies gegeven om een vervolgonderzoek in het plangebied uit te voeren.

Tijdens het vervolgonderzoek werden in totaal 35 mecha-

Boren met de Holle Avegaarboor.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

nische boringen gezet, waarvan 33 karterende en 2 waarderende boringen. Vanaf gemiddeld 8,93 m beneden N.A.P. is verspreid over het hele plangebied het rivierduin gevonden, die tot de Formatie van Boxtel, Laagpakket van Delwijnen behoort. In de top van dit pakket lag een oud oppervlak waarin zich een bodem heeft ontwikkeld, daarnaast is dit deel kalkloos en niet gelaagd. Met behulp van OSL-monsters uit de top van het rivierduin, direct onder het niveau met bodemvorming, is dit duin gedateerd op 11.200 +/- 700 jaar geleden. Het kan daarom verondersteld worden dat het rivierduin is gevormd in de periode

Late Dryas - Preboreaal. De 14C-monsters, die genomen zijn van de archeologische indicatoren uit het niveau met bodemvorming, geven een datering van Midden-Atlanticum (6500 jaar geleden). De bewoningsresten op de vindplaats, die zich waarschijnlijk uitstrekt tot buiten de grenzen van het plangebied, kunnen daarom bijna zeker geplaatst worden in het Laat Mesolithicum.

Het vondstmateriaal uit de boringen bestaat uit vuursteen, natuursteen, bot- en visresten, houtskool, botanische macroresten en pollen. Deze

resten zijn met behulp van zeefresiduen en microscooponderzoek opgespoord tijdens de uitwerkingsfase. Er is slechts één duidelijk artefact gevonden: een vuursteensplinter met sporen van verbranding. Daarnaast zijn drie kleine fragmentjes natuursteen gevonden, die mogelijk bewerkt zijn. Er is een aanzienlijke hoeveelheid botmateriaal gevonden, maar helaas was dit zeer gefragmenteerd. De botfragmenten van zoogdieren waren niet verder te determineren, maar bij de visresten was dit wel mogelijk. Het bleek voornamelijk te gaan om zoetwatervissen die leven in langzaam stromend of stilstaand water.

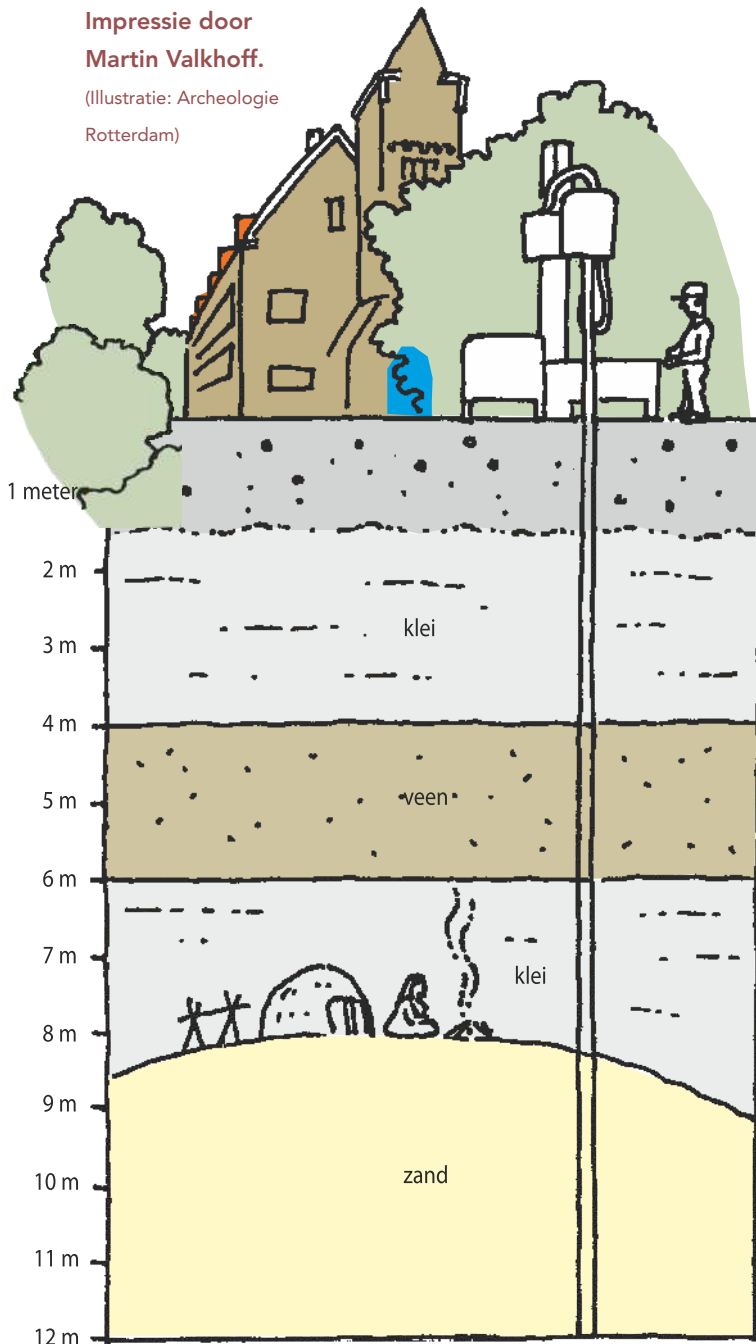
Tot slot zijn er in verschillende boringen houtskoolresten en verbrande hazelnootdoppen gevonden; goede indicatoren voor menselijke bewoning. Uit het macroresten-onderzoek is gebleken dat er in het zuidelijk centrale deel van het plangebied veel verkoolde plantenresten voorkomen. Dit kan wijzen op een zone waar plantaardig voedsel werd bereid voor consumptie. Het pollenbeeld van de vindplaats komt goed overeen met een bosrijk vegetatietype dat bij de datering in het Midden-Atlanticum hoort.

Inspectie van de boorkernen. (Foto: Archeologie Rotterdam)

Impressie door Martin Valkhoff.

(Illustratie: Archeologie
Rotterdam)

De vindplaats aan de Hoogvlietstraat kan toegevoegd worden aan het rijtje van rivierduinen met sporen van steentijdbewoning in het Maasmondgebied. Aangezien de vondstdichtheid niet groot was, kan deze site vermoedelijk omschreven worden als extractiekamp of kleine activiteitenplek. Op basis van de verschillende 14C-dateringen is dit complex te dateren in het Laat Mesolithicum. Vindplaatsen uit deze periode zijn schaars in het Maasmondgebied (en zelfs in Nederland). De vindplaats is benoemd als behoudenswaardig en bij eventuele toekomstige bodemingrepen moet er worden gestreefd om de archeologie in situ te bewaren.

*Archeologie Rotterdam (BOOR),
W.W. Groenendijk (stagiair)*

Onderzoek limesweg bij dijkje Maximabrug - De Hoorn

Tussen eind juni en december 2017 vonden Gabor Mooij en Hans-Willem van der Leeuw bij graafwerk bij De Hoorn in Alphen aan den Rijn veel materiaal uit alle perioden vanaf de IJzertijd. Het ging om het afgraven van een landtongetje bij De Hoorn in Alphen aan den Rijn. Mooij en Van der Leeuw deden

Het inmeten van het stuk limesweg.

(Foto: AWN-Rijnstreek)

Een schep limes- weg.

(Foto: AWN-
Rijnstreek)

de vondsten
zowel voor en
tijdens de graaf-
werkzaamheden
als op de stort

van de afgevoerde grond. De vondsten zijn aardewerk, ijzeren voorwerpen, hout (palen, mogelijke brugdelen, voorwerpen waaronder een kerfstok) en bot waaronder een benen priem.

Voordat het landtongetje was verdwenen, troffen de AWN-leden over bijna 30 meter een toen nog intact deel van de Romeinse limesweg aan. Ondanks pogingen om dit unieke stukje grensweg te redden (onder andere via een artikel in het AD Groene Hart), verdween het in de bakken van de graafmachines. Het onderzoek op de stort leverde nog verrassend veel vondsten op die een beeld geven van het aanhoudende gebruik van dit gebied tussen de IJzertijd en de moderne tijd.

AWN-Rijnstreek

Een bijzonder crematiegraf in Rijnsburg

Archol heeft in de zomer van 2015 al een groot deel van plangebied Trappenberg-Kloosterschuur in Rijnsburg verkend en gewaardeerd met proefsleuven (zie 47ste jaargang van de Kroniek 2015). Hierbij werd onder andere een sporencluster uit de IJzertijd ontdekt. Een aantal percelen dat in 2015 niet beschikbaar was, is in 2016 alsnog in twee

De ijzertijdsporen worden opgemeten. (Foto: Archol)

fasen onderzocht. In april zijn ter hoogte van het sporencluster dat al eerder was gevonden opnieuw sporen uit de IJzertijd gevonden. Deze maken deel uit van een nederzetting die op de oostflank van een duin ligt. De sporen bestaan uit kuilen, greppels en vooral paalsporen die met relatief schoon duinzand opgevuld waren. Hierdoor waren de sporen lastig te herkennen, een uitzondering gold voor sporen die door een ijzerrijke, oranje bodemlaag waren gegraven. De sporen bevatten een geringe hoeveelheid nederzettingsafval: een fragment tefriet, vermoedelijk afkomstig van een maalsteen, een fragment van een wrijf- of klopsteen van zandsteen en scherven handgevormd aardewerk. Duidelijke diagnostische scherven ontbreken. Enkele vormen lijken op een datering in de

Doorsnede van het graf met onderin de bronzen schaal met crematieresten, twee kammen van gewei en een glazen voorwerp. (Foto: Archol)

Een houten napje dat op de bodem van de waterput lag. (Foto: Archol)

Midden-IJzertijd te wijzen. Een kwarts-gemagerde scherf vertegenwoordigt een oudere bewoningsfase: vermoedelijk in de Vroege IJzertijd.

De vindplaats is in oktober 2016 tijdens een archeologische begeleiding aan de zuidzijde weer aangesneden. Bij het uitgraven van een watergang zijn nog meer paalsporen, kuilen en greppels uit de IJzertijd blootgelegd. Deze keer is in de top van de oostelijke duinflank ook een waterput met resten van een houten beschoeiing gevonden. Onderin de waterput lag een houten napje. De omvang (circa 2500 m²) en aard van de sporen doen vermoeden dat de bewoning in de IJzertijd bestond uit een of meerdere erven met een huisplatte-

De gerestaureerde schaal.

(Foto: Restaura)

grond en enkele bijgebouwen, maar het is nog niet duidelijk of er één of meerdere perioden van bewoning vertegenwoordigd zijn.

De begeleiding leverde nog een verrassende vondst op: te midden van de bewoningssporen is onderin een circa 60 cm diepe kuil een Laat Romeins crematiegraf gevonden. Op enkele meters afstand van dit graf lagen twee kuilen waarin de resten van de brandstapel terechtgekomen zijn. Ook in deze kuilen werden, naast een grote hoeveelheid houtskool, stukken crematie en wat versmolten glas gevonden.

Wat deze crematie echt bijzonder maakte, was dat de verbrande botresten van twee mannen en een vrouw en de bijgaven niet zoals gewoonlijk in een urn, dat wil zeggen een aardewerken pot of schaal, waren bijgezet, maar in een, naar het zich meteen liet aanzien, fraai versierde bronzen schaal. Ten gevolge van de eeuwen onder de grond is de schaal vervormd geraakt, maar de grondvorm ervan was nog goed herkenbaar. Het gaat om een ronde schelpvormige schaal met een diameter van 42 cm en een hoogte van 10 cm, waarvan de wand opgebouwd is uit 33 'cannelures' oftewel ribbels.

De wand wordt aan een kant van de schaal tot een hoogte van 17 cm bekroond door de naturalistisch weergegeven kop, nek en schouders van een roofvogel, vermoedelijk een arend. Snavel, ogen en veren van de vogel zijn door middel van graveringen tot in detail weergegeven. Aan weerszijden van de vogelkop zijn achter de ogen een soort uitstulpingen aanwezig, die misschien duiden op een (ooit aanwezige, maar nu verdwenen) scharnierende onderkant van de snavel.

De overgang tussen de geribbelde wand van de schaal en de naturalistische hals en vleugels van de vogel bestaat uit een reliëfband, gegraveerd met bloemmotieven. Op de bodem van de schaal zijn eveneens gestileerde bloem-

motieven gegraveerd. De florale decoraties op de bodem zijn overigens moeilijk te zien en in slechte staat door de crematieresten die hier plaatselijk aan de bodem vast waren gecorrodeerd.

De schaal was toen hij werd gevonden niet meer compleet; grote delen van de wand ontbraken, alleen de voet en de bodem van de schaal zijn enigszins compleet te noemen. De rest van de schaal was gebroken en sterk gefragmenteerd geraakt; 27 grotere delen en tientallen kleinere fragmenten werden in het zand gevonden. Het bronsmateriaal van de schaal zelf was sterk gecorrodeerd en aangetast door bronsrot. In de grotere delen van de schaal waren barsten aanwezig. Zand en crematieresten waren vast-

Binnenkant van de schaal (links) en de onderkant van de schaal.

(Foto: Restaura)

geroest aan de bodem van de schaal. Bij Restaura is de schaal na meer dan een jaar puzzelen en prepareren weer in elkaar gezet. Bij de restauratie werd een aantal XRF-metingen verricht aan de rand en de wand van de schaal, en aan de gesmolten bijgaven.

Het metaal van de schaal bestond voor 45–70% uit koper, voor 17–26% uit tin, voor 4–11% uit lood en voor 4–11% uit ijzer. Dat de waarden zo uiteenlopen wijst er vermoedelijk op dat de schaal gemaakt is uit hergebruikt materiaal.

Na de restauratie was goed te zien dat de schaal een zeer bijzonder staaltje Laat-Romeins vakmanschap vertegenwoordigde. De schaal is vermoedelijk gemaakt in Italië rond het midden van de 3de eeuw en behoort tot een type dat bekend staat als 'Eggers 107 – Geriffelte bronzen Fussbecken mit muschelförmige Riffelung – Typ Veltheim'. Hans-Jürgen Eggers was de wetenschapper die voor het eerst in 1951 dit soort schalen in Noord-Europa inventariseerde (Eggers 1951, 169, Beilage 39).

Hij heeft destijds acht van die schalen in kaart gebracht;

De vogelkop

(Foto: Restaura)

Detail van de achterzijde van de vogelkop.

(Foto: Restaura)

geen van die schalen was overigens voorzien van een vogelkop of een figuratieve voorstelling op de bodem. Dat maakt de schaal van Rijnsburg ook in internationaal opzicht tot een werkelijk unieke vondst.

Voorstellingen van een arend of adelaar komen we bij de Romeinen vooral tegen in martiale contexten. De vogel is symbool van macht, onafhankelijkheid en schoonheid, en was bij uitstek het zinnebeeld van Jupiter, hun oppergod.

De bodem van de schaal met bloemmotieven.

(Foto: Restaura)

De 'aquila' was ook het belangrijkste veldteken van een Romeins legioen. De standaard, bekroond door een adelaar, werd gedragen door de 'aquilifer', wat letterlijk 'adelaarsdrager' betekent. De aquilifer bevond zich altijd vooraan, in het eerste cohort van het legioen. De adelaar als veldteken werd in 105 voor Chr. door generaal Gaius Marius ingevoerd. In vreedstijd werden de veldtekens van de legioenen bewaard in de Tempel van Saturnus in Rome. Elk legioen had slechts één aquila; daarom was het een grote schande voor het legioen als deze standaard in de strijd verloren ging. Als het legioen een onderscheiding had gekregen, werd er aan de vleugels van de aquila een eikenkrans gehangen. Adelaars komen we verder ook tegen als bekroning van 2de- en 3de-eeuwse ruitershelmen (Steidl 2010), en we komen ze tegen in het bekende, laat 3de-eeuwse beeld van de vier Tetrarchen, dat ooit in Constantinopel stond, maar nu in Venetië te bewonderen is. Bovenop de greep van het zwaard dat iedere Tetrarch draagt, is een duidelijke adelaarskop te zien.* Ook tegenwoordig nog is de adelaar in veel landen een symbool van macht en onafhankelijkheid. De vogel komen we als heraldische figuur tegen op de wapens van Duitsland, Montenegro, Polen, Servië, Roemenië, Rusland en Albanië. Buiten Europa zien we hem onder andere in de Verenigde Staten, Mexico en Irak. Gelet op de combinatie van de schelpvormige schaal met de bijzonder naturalistische uitvoering van de vogel mogen we aannemen dat deze schaal een unicaat was, wellicht besteld bij een gespecialiseerd atelier door iemand die veel waarde hechtte aan de uitbeelding van de adelaar. Dat kan bijvoorbeeld een hoge militair geweest zijn, of iemand met veel contacten in het leger.

*Stupperich 1995, Abb. 14 toont een fraai voorbeeld van een vrijwel identiek pronkzwaard uit het crematie-grafveld Brautberg in Bordesholm, Kr. Rendsburg-Eckernförde.

De voor- en achterkant van kam 1. (Foto: Restaura)

De schaal was oorspronkelijk bestemd om te worden gebruikt als wasbekken voor de handen bij bijvoorbeeld copieuze maaltijden en is hoogstwaarschijnlijk als relatiegeschenk op een gegeven moment ten noorden van de limes terechtgekomen. Hoe lang de schaal in het Germaanse gebied in omloop is geweest, is niet duidelijk. Voor zover dat vast te stellen is, lijkt de schaal niet intensief gebruikt te zijn: duidelijke slijtagesporen aan binnen- en buitenkant zijn er niet. Wel waren er bij de restauratie onderaan in de nek van de vogel drie antieke reparaties te

zien, uitgevoerd in een soort soldering van lood en tin. Daar mag uit afgeleid worden dat de schaal wel enige tijd meegevoerd en gebruikt is en dat het een prestigieus bezit moet zijn geweest. In de schaal zaten de verbrande resten van (minimaal) 3 volwassen individuen: 2 mannen en 1 vrouw. Er zat geen dierlijk botmateriaal tussen (determinatie Barbara Veselka). Aangezien de crematieresten in de schaal via de 14C-methode niet goed dateerbaar waren, zijn we voor een datering van de bijzetting afhankelijk van de bijgaven.

De twee kammen zijn op zich goed dateerbaar: Kam 2 dateert ruim genomen uit de periode 250 – 350,

Kam 2 is fragmentarisch bewaard.

(Foto: Restaura)

Kam 1 uit de periode 330 – 450; de bijzetting van de crematie in de schaal kan daarom vermoedelijk in het tweede kwart van de 4de eeuw geplaatst worden (Riha 1983, 20-21).

De overige bijgaven, die bestaan uit gesmolten glas- en bronsfragmenten en een klein fragment goud, zijn te zeer verbrand en vervormd om chronologisch indicatief

te kunnen zijn.

Het is uit archeologische bronnen (Eggers 1951, Eggers 1955, Künow 1983) goed bekend dat er van de 1ste tot ver in de 3de eeuw een levendige (ruil)handel bestond in bronzen vaatwerk, drinkglazen en andere luxeproducten. Die handel speelde zich in de begintijd voornamelijk af tussen Romeinse handelsreizigers enerzijds en rijke Germanen, meestal stamhoofden, anderzijds. De meeste bronsproducten werden in Gallië en de omgeving van Keulen in gestandaardiseerde werkplaatsen gemaakt in wat we nu een soort serieproductie zouden noemen. Veel van wat daar geproduceerd werd, vond

ook zijn weg naar de toplaag in de Romeinse samenleving: rijk uitgedoste graven en bronsdepots, zoals die in Tienen (Mertens 1952) en in Nistelrode** getuigen daarvan. In de loop van de late 2de en de 3de eeuw zagen veel Romeinse legerleiders en diplomaten zich in

** <http://www.archol.nl/documenten/archolweb/opgravingbronschat.html>

Nr. Vindplaatsen

1	Barnstorf (Hannover)
2	Brescia (Brescia)
3	Destel (Westfalen)
4	Gaziantep (Gaziantep, Anatolië)
5	Guiry-en-Vexin (Val-d'Oise)
6	Hamfelde (Schleswig-Holstein)
7	Himlingeje (Stevns, Østsjælland)
8	Kempton (Allgäu)
9	Köhlen (Stadt Geestland, Kr. Cuxhaven)
10	Korzec (district Poznan, Polen)
11	Krefeld-Gellep (Nordrhein-Westfalen)
12	Krefeld-Hafen (Nordrhein-Westfalen)
13	London (Greater London)
14	Minden-Veltheim graf 23 (Nordrhein-Westfalen)
15	Minden-Veltheim graf 29 (Nordrhein-Westfalen)
16	Katwijk-Rijnsburg (Zuid-Holland)

materia: inh/crem/oidaterii Bron

Br	crem	II B-III	Eggers 1951, Baumgartl 2009
Br	onb		http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html
Br	crem	III	Eggers 1951
Br	onb		http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html
Br	onb		http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html
Br	crem	III	Eggers 1951
Br	inh	III	Eggers 1951
Br	onb		http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html
Br	onb	II B-III	Eggers 1951
Br	crem	III	Eggers 1951
Br	onb	III	http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html
Br	onb	III	http://www.archaeologie-krefeld.de/projekte/bronze.htm
Zilver	onb	IV	http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html
Br	crem	III	Eggers 1951
Br	crem	II B-III	Eggers 1951
Br	crem	III-IVa	deze publicatie

Vindplaatsen van Eggers 107 – Geriffelte bronzen Fussbecken mit muschelförmige Riffelung – Typ Veltheim.

toenemende mate gedwongen om de loyaliteit van lastige stamhoofden uit het Germaanse gebied af te kopen met goud, sieraden en meer luxueus vaatwerk van brons of zilver. Vanwege de toenemende invallen van Germaanse plundersaars staakten de werkplaatsen in het Rijnland in de loop van de 3de eeuw hun activiteit.

De weerslag van zowel de handel als de diplomatieke omkopeningen zien we in het grote aantal crematie- en inhumatiegraven met Romeinse luxegoederen die zijn gevonden in heel Europa ten noorden van de limes. Enkele gebieden, zoals het Elbe-Wesergebied en Denemarken, vallen daarbij op door de aanwezigheid van concentraties van dergelijke vondsten. Ook in Nederland zijn uit het gebied ten noorden van de Rijn enkele crematiegraven met Romeins bronzen vaatwerk bekend. In vrijwel alle gevallen gaat het dan om bijzettingen die dateren uit de eerste drie eeuwen van de jaartelling (Van Es & Verlinde 1977, Woltering 1983,

Ter Wal 1997/1998). Naast het feit dat het om crematies gaat hebben deze begravingen met elkaar gemeen dat er ook altijd voorwerpen (verbrand of onverbrand) aan de dode meegegeven zijn. Bij crematies van mannen zijn dat vaak wapens of gereedschappen, bij vrouwen sieraden. Beide seksen worden ook wel vergezeld door glazen drinkbekers en benen kammen. Ook bij onze schaal is sprake van dergelijke bijgaven, en hoewel hij waarschijnlijk 50 tot 100 jaar jonger is dan de hierboven beschreven crematies, past hij wel naadloos in dezelfde traditie.

De schaal is onthuld op 3 september jl. tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Daar is hij nu te bewonderen in de nieuwe vaste opstelling: Nederland in de Romeinse tijd.

*Archol BV, T.A. Goossens & J. van der Leijde
Provincie Zuid-Holland, R.H.P. Proos*

Weblinks:

<http://www.archaeologie-krefeld.de/projekte/bronze.htm>

<http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html>

<http://www.archol.nl/documenten/archolweb/opgravingbronschat.html>

Wassenaar | Een gezicht uit de Bronstijd

Van een van de mannen uit het massagraf uit de Bronstijd dat in Wassenaar is gevonden heeft Maja d'Hollosy een gezichtsreconstructie gemaakt, die bij de Nationale Archeologiedagen in 2017 in het Archeologiehuis Zuid-Holland is onthuld.

Uit onderzoek blijkt dat de man tussen de 30 en 40 jaar oud is geworden en door een geweldsmisdrijf om het leven is gebracht. Hij was samen met vijf mannen, twee vrouwen en vier kinderen in een graf gelegd. Ook de andere skeletten vertonen sporen van geweld; mogelijk waren ze slachtoffers van een overval. De manier waarop ze begraven zijn wijst erop dat ze door nabestaanden zijn begraven. Het gehele graf is al sinds enkele jaren te zien in het Archeologiehuis.

Den Haag | Virtueel museum

De gemeente Den Haag heeft een groot archeologisch onderzoek uitgevoerd voorafgaand aan de aanleg van de Rotterdamsebaan. Bij dit onderzoek zijn nieuwe inzichten verkregen in de Romeinse bewoning direct buiten de stad Forum Hadriani. Ook zijn drie naast elkaar gelegen 14de-eeuwse begraven hofsteden volledig opgegraven. Om de resultaten van het onderzoek met een breed publiek te delen is een virtueel en interactief museum gemaakt.

In het Trefpunt Rotterdamsebaan aan de Binckhorstlaan 340 in Den Haag kan dit virtuele museum worden bekeken. Met behulp van een joystick kan men digitaal door de grote museumzalen wandelen. Hier zijn foto's en filmpjes van de opgravingen te zien, 3D-modellen van de vondsten en hoe men woonde en leefde in de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. Wie goed oplet, ontdekt overal verborgen spellen en geheimen in het museum. Het virtuele museum laat ook zien hoe archeologisch veldonderzoek wordt gedaan.

Het Trefpunt is open op:

- ◆ woensdag, donderdag en vrijdag van 12.00 tot 17.00 uur
- ◆ zaterdag van 12.00 tot 16.00 uur

Voor meer info over de opgravingen in het kader van de aanleg van de Rotterdamse baan zie:
<https://www.denhaag.nl/nl/in-de-stad/vrije-tijd-en-recreatie/kunst-en-cultuur/archeologie/archeologie-in-het-traject-van-de-rotterdamsebaan.htm>

LITERATUUR

- Amkreutz, L.W.S.W. & A. Verpoorte, 2009a: 'A middle palaeolithic scraper of Wommersom quartzite from Stein (Prov. Limburg, the Netherlands)', *Archäologisches Korrespondenzblatt* 39 (3), p. 325-332.
- Amkreutz, L.W.S.W. & A. Verpoorte, 2009b: 'Een paleolithische schaaaf van Wommersom-kwartsiet uit groeve l'Ortye te Stein', *Archeologie in Limburg* 113, p. 3-10.
- Amkreutz, L., M. Niekus, D. Schiltmans & B. Smit, 2017: 'Meer dan bijvangst! De prehistorische archeologie van de Noordzee', *Cranium* 34-1, p. 34-47.
- Baumgartl, H., 2009: *Bestattungen in römischen Importgefäßen in der Germania Magna während der römischen Kaiserzeit. Diplomarbeit*, Wien.
- Bemman, J., 2014: 'Mitteldeutschland und das gallische Sonderreich 260-274, eine Liebgewonne These auf dem Prüfstand', *Kölner Jahrbuch* 47, p.179-213.
- Bordes, F., 1961: *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, L'Institut du Préhistoire de l'Université de Bordeaux (Mémoire 1), Bordeaux.
- Brumme, C., 2013: 'Fromme Devotionalien und volkstümliche Festrequisiten – zur Verwendung der spatmittelalterlichen Miniaturkronen', in: H. Kühne, Lambacher L. & J. Hrdina (Hrsg.), *Wallfahrer aus dem Osten Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine*, Bern.
- Dasselaar, M. van, 2017: *Evaluatie 'Rondom de Sint-Janskerk' te Gouda Fase 4 en 5* [interne rapportage].
- Deringer, H., 1967: 'Provinzialrömische und germanische Knochenkämme aus Lauriacum (Beiträge zur Kulturgeschichte von Lauriacum Nr. 15)', *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, 112. Band, I. Abhandlungen, p. 57-74.
- Dinter, M. van, 2012: *Landscape reconstruction of the western part of the Limes-zone in the Netherlands, A sustainable frontier? The establishment of the Roman frontier in the Rhine delta*, Utrecht.
- Dinter, M. van, 2013: 'The Roman Limes in the Netherlands: how a delta landscape determined the location of the military structures', *Netherlands Journal of Geosciences – Geologie en Mijnbouw* 92-1, p.11-32.
- Dorst, M.C., 2013: *Gemeente Dordrecht, Voorstraat 252-254, locatie 'Woerdenbach'. Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar de middeleeuwse en postmiddeleeuwse bewoningsgeschiedenis*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 36).
- Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Leiden.
- Eggers, H. J., 1951: *Der römische Import im freien Germanien* (= Atlas der Urgeschichte, I). Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, Hamburg.
- Eggers, H. J., 1955: 'Zur absoluten Chronologie der RKZ im freien Germanien', *Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz* 2, p. 96-244.
- Erdrich, M., 2001: *Rom und die Barbaren : das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Mainz (Römisch-germanische Forschungen 58).
- Es, W.A. van & A.D. Verlinde, 1977: 'Overijssel in Roman and early medieval times', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27, p. 7-89.
- Grimm, G.V., 2011: *Kleine meesterwerke des Bildrucks. Ungeliebte kinder der Kunstgeschichte*, Büchenbach.
- Hessing, W.A.M., 1999: 'Building Programmes for the Lower Rhine Limes', in: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past: archaeological studies presented to W.A. van Es*, SPA/Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Zwolle/Amersfoort.
- Jacobs, M., 2008: 'Driekoningen, bonenkoningen, échte koningen, feesten en macht', *Faro. Tijdschrift over Cultureel Erfgoed* 1, p. 4-15.
- Jansen, B., I.R.P.M. Briels & P. Kloosterman, 2011: *Verken de grenzen van de Romeinen. Archeologisch servicedocument Limeskaart voor de limesregio binnen de provincie Zuid-Holland*, Weesp (RAAP-rapport 2122).
- Jilek, J., 2015: 'Roman Metal Vessels in the Milieu of Germanic Elites in the Middle Danube Region', *Studia Hercynia* XIX/1-2, p.169-188.
- Jilek, J., 2016: 'Grooved metal vessels from the Roman Period. Comments on the variability and contemporary state of research', *Acta Universitatis Lodzianis / Folia Archaeologica* 31, p. 35-53.
- Koekkelkoren, A.M.H.C. & S. Moerman, 2017: *Inventariserend Veldonderzoek dmv Proefsleuven Lage Zijde en Aargebouw, Alphen aan den Rijn, gemeente Alphen aan den Rijn*, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1981).
- Kraal, N.E., 2010: *Grote Kerk, gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding aanleg ringleiding*, Den Haag (Rapport 1022).

Kranendonk, P., P. van der Kroft, J.J. Lanzing & B. Meijlink, 2006: *Witte vlekken ingekleurd. Archeologie in het tracé van de HSL-Zuid*, Amersfoort.

Kunow, J., 1983: *Der römischen Import in der Germania Libera bis zu den Markomannenkriegen. Studien zu Bronze – und Glasgefässen*, Neumünster (Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 21).

Lehmann, K., 2017: *Inhoudelijk evaluatieverslag en uitwerkingsvoorstel. Archeologisch onderzoek Leyweg Watergang HCWW (LEY170)* [Intern document gemeente Den Haag].

Loopik, J., 2015: *Binckhorstlaan 141 gemeente Den Haag. Een begeleiding, proefsleuvenonderzoek en archeologische opgraving*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1507).

Luksen-IJtsma, A., 2010: 'De limesweg in West-Nederland. Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk', *Basisrapportage Archeologie 40*, Utrecht.

Meirsmans, E. & M.C. Dorst, 2005: *Rotterdam Groenenhagen - Tuinenhoven. Een waarderend inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en grondboringen op de top van een fossiel rivierduin*, Rotterdam (BOORrapporten 244).

Meirsmans, E. & F.J.C. Peters, 2006: *Rotterdam Groenenhagen - Tuinenhoven. Het documenterend archeologisch veldonderzoek van neolithische bewoning op de top van een rivierduin: vindplaats 13-78*, Rotterdam (BOORrapporten 284).

Mertens, J., 1952: 'Une riche tombe gallo-romaine découverte à Tirlemont (Belgique)', *L'antiquité classique*, Tome 21, fasc.1, p. 39-73.

Niekus, M.J.L.Th., A. Verbaas, H. de Kruijk & J.J. Boon, 2014: 'Vuursteen en natuursteen', in: J.M. Moree & M.M. Sier (red.), *Twintig meter diep! Mesolithicum in de Yangtzehaven-Maasvlakte te Rotterdam. Landschapontwikkeling en bewoning in het Vroeg Holoceen*, Rotterdam (BOORrapporten 523), p. 147-200.

Niekus, M.J.L.Th., P.H.J.I. Ploegaert, J.T. Zeiler & L. Smits, 2016: 'A small Middle Mesolithic cemetery with cremation burials from Rotterdam, the Netherlands', in: J.M. Grünberg e.a. (red.), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organization of early post-glacial communities. Proceedings of the International Conference Halle (Saale), Germany, 18th-21st September 2013*, (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 13/I en 13/II | 2016), Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte), Halle, p. 569-592.

Niekus, M.J.L.Th., L.W.S.W. Amkreutz, L. Johansen & D. Stapert, 2017: 'Een bijzondere vuistbijl uit de Noordzee gevonden op Maasvlakte 2 bij Rotterdam', *Grondboor & Hamer 5/6*, p. 162-169.

Ostkamp, S., 2001: 'Productie en gebruik van pijpen en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca 1350 – ca 1550)', in: Sodmann, Timothy (ed.), *Jodocus Vredis. Kunst uit de stilte. Een kloosterwerkplaats uit de tijd van Dürer*, p. 188-256.

Pavlović, A., 2005: *Archeologisch onderzoek bomenplant Kerkplein, gemeente Den Haag*, Den Haag (Rapport 0508).

Pavlović, A., 2005: *Archeologisch onderzoek "Uriliften" Grote Markt, Buitenhof en Kerkplein, gemeente Den Haag*, Den Haag (Rapport 0511).

Ploegaert, P.J.H.I., 2017: 'Rotterdam, kerkhof Laurenskerk', *Archeologische Kroniek Zuid-Holland*, 2016, p. 40-41.

Ploegaert, P.H.J.I., 2017: *Rotterdam Boompjes 55-57. Een bureau-onderzoek en verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van mechanische grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 636-deel 1).

Ploegaert, P.H.J.I., 2018: *Rotterdam Boompjes 60-68. Een bureau-onderzoek en verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van mechanische grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 636-deel 2).

Reigersman-van Lidth de Jeude, W.F. (red.), 2017: *Romeinse en middeleeuwse boeren te Wateringen Oranjewijk (gemeente Westland). Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC-rapport 4360).

Riha, E., 1986: 'Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst', *Forschungen in Augst 6*, Augst, p. 20-23.

Schiltmans, D.E.A., 2013: *Rotterdam Groenenhagen-Tuinenhoven Zwanen-Rietpark. Een opgraving van een vindplaats uit het Neolithicum op een rivierduin op IJsselmonde (vindplaats 13-78)*, Rotterdam (BOORrapporten 491).

Schiltmans, D.E.A., D.C. Brinkhuizen, L.I. Kooistra, L. Kubiak-Martens, M.J.L.Th. Niekus & J.T. Zeiler, 2017: *Rotterdam 'Hoogvlietstraat'. Een karterend en een waarderend inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen van een laatmesolithische vindplaats op een rivierduin (vindplaats 13-101)*, Rotterdam (BOORrapporten 579).

Schiltmans, D.E.A., 2018: *Nissewaard Heenvliet Vissersdijk. Verkennend en karterend inventariserend veldonderzoek door middel van het graven van proefsleuven en het zetten van boringen (IVO-P)*, Rotterdam (BOORrapporten 621).

Schiltmans, D.E.A., 2018: *Rotterdam Maasvlakte 2 Zwaaiikom Amaliahaven. Een bureauonderzoek en een verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 635).

Steidl, B., 2010: 'Reiterhelm, Über Generationen weitergegeben', in: R. Gebhard (Hrsg.) *Archäologische Staatssammlung München – Glanzstücke des Museums*, Berlin/München, p. 98-99.

Stokkel, P.J.A. & E.E.B. Bulten (red.), 2017: *De Wateringse Binnentuinen, gemeente Den Haag. Een Vlaardingenvindplaats in het Wateringse Veld*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17).

Stupperich, R., 1995: 'Bemerkungen zum römischen Import im sogenannten Freien Germanien', in: G. Franzius (Hrsg.), *Aspekte römisch-germanischer Beziehungen in der frühen Kaiserzeit. Vortragsreihe zur Sonderausstellung "Kalkriese-Römer im Osnabrücker Land" 1993 in Osnabrück, Quellen und Schrifttum zur Kulturgeschichte des Wiehengebirgsraumes B1*, Bramsche, p. 45-98.

Terluin, R. (in prep.): 'Vondsten uit afval-apart-punten (werktitel), te verschijnen', *Terra Nigra, mededelingenblad van AWN Afdeling 8, 'Helinium'*.

Ter Wal, A., 1997/1998: 'Twee graven met Romeins bronzen vaatwerk uit Drenthe', in: *Palaeohistoria* 39/40, p. 513-527.

Veen, M.M.A. van (red.) & H.H.C. Vergouwen, 2009: *Graven in de Grote- of Sint Jacobskerk, gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding en opgraving bij de vloerrestauratie en historisch onderzoek*, Den Haag (Rapport 0918).

Vermeulen, B., 2002: *Het middeleeuwse tolhuis en de middeleeuwse landweer aan de Snijperlingsdijk te Deventer*, Deventer (Rapportages Archeologie Deventer 10).

Veselka, B., 2018: *Fysisch-antropologische analyse van het menselijk skeletmateriaal afkomstig van het voormalig kerkhof rondom de Sint-Janskerk te Gouda*, Stichting LAB: Leiden.

Vink, E., 2017: *Rotterdam Boompjes 55-57. Wording en ontwikkeling van scheepmakerserven in de 17^e eeuw; een historische quickscan*, Rotterdam (BOORnotitie 29).

Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten, 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*, Den Haag.

Wilbers, A.W.E. & S. Moerman, 2017: *Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende en karterende fase: Wijk het Rode Dorp, Alphen aan den Rijn, gemeente Alphen aan den Rijn*, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 2040).

Willers, H., 1907: *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien*, Hannover/Leipzig.

Woltering, P. J., 1983: 'De Sommeltjesberg op Texel: het graf van een hereboer? 1777', in: M. Addink-Samplonius (red.), *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren, p. 32-36.

Zierhut-Bösch, B., 2007: *Ikongrafie der Mutterschaftsmystik – Interdependenzen zwischen Andachtsbild und Spiritualität im Kontext spätmittelalterlicher Frauenmystik*, Wien.

Zijl, W., 2015: *Ridderkerk Westmolendijk: Archeologische waarneming*, Rotterdam (BOORnotitie 22).

Zijl, W. (in voorbereiding): *Rotterdam Eilanden van IJsselmonde. Een bureauonderzoek en verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen*, Rotterdam (BOORrapporten 627).

Weblinks:

Kunera laatmiddeleeuwse insignes & ampullen: www.kunera.nl

<http://www.archaeologie-krefeld.de/projekte/bronze.htm>

<http://www.antike-tischkultur.de/bronzeschuesselstruktur.html>

<http://www.archol.nl/documenten/archolweb/opgravingbronschat.html>

- 1 Alphen aan den Rijn**
Goudse Rijpad
- 2 Alphen aan den Rijn**
Lage Zijde en Aangebouw
Raadhuisstraat 185-193
Rode Dorp
- 3 Alphen aan den Rijn**
Plangebied De Hoorn
Limesweg-Maximabrug
- 4 Delft**
Asvest 20 en 28a
Coenderstraat
Nieuw Delft Veld 1
Nieuw Delft Veld 8
- 5 Den Haag**
Binckhorstlaan
- 6 Den Haag**
Kerkplein
- 7 Den Haag**
Steynhof
- 8 Gouda**
Sint Janskerk
- 9 Katwijk**
Rijnsoever Noord fase 3B
- 10 Leiden**
Bioscience park
- 11 Leiden**
Garenmarkt
Sumatrastraat
Vestestraat/Herengracht
- 12 Leiden**
De Hofmolen
polderpark Cronesteijn
- 13 Leiden**
RijnlandRoute
- 14 Nissewaard-Heenvliet**
Vissersdijk
- 15 Noordwijk**
Duineveld
Offem-Zuid
- 16 Rotterdam**
Boompjes
- 17 Rotterdam**
Eilanden van IJsselmonde
- 18 Rotterdam**
Overschiese Kleiweg
- 19 Rotterdam - Maasvlakte 2**
Prinses Amaliahaven
- 20 Vlaardingen**
Hoogstraat 204-208
- 21 Westland - Monster**
Havenstraat

- 22 Westland - Naaldwijk**
Wilhelminaplein
- 23 Westland - Wateringen**
Oranjewijk

VARIA - OVERIG

- 24 Zilveren vingerhoed uit Brielle**
- 25 Midden-Delfland**
Harnaspolder
- 26 Bronzen dolk strand Scheveningen**
- 27 Den Haag**
tobruk Rotterdamsebaan
- 28 Opgravingen in centrum Schoonhoven**
- 29 Rotterdam**
Hoogvlietstraat
- 30 Bijzonder crematiegraf in Rijnsburg**

Bezoekers bekijken de tentoonstelling Cold Cases
in de centrale bibliotheek Rotterdam. (Foto: R. Castelijin)

Postbus 3092
2601 DB Delft
015-215 43 50
info@erfgoedhuis-zh.nl

www.erfgoedhuis-zh.nl

www.archeologievanzuidholland.nl

*Voor vragen over archeologie
kun je contact opnemen met
Janneke van Haver-Plas
plas@erfgoedhuis-zh.nl*

Archeologiehuis Zuid-Holland
Archeonlaan 1a
2408 ZB Alphen aan den Rijn